

U TSIKBALIL LE BA'ATE'EL
ÚUCH TU JA'ABIL 1847,
BEY TSIKBATA'ABIKTEN
TUMEEN LE NOJOCH MÁAKO'OBO'

GENARO POOL JIMENEZ

Jok'sabij tuu k'íinil 30 ti' agosto tuu ja'abil 1982.

Sutbesa'abij ti' tumben INALI

tumen

Antonia Poot Tuz

yéetel yuum

David Bolles

DEDICATORIA

Le ts'íibil ju'uno'oba' u ti'al u xok in ch'i'ibal máayaó'ob, tumeen chén yó'osalo'obe' ka'aj béeychaj in mentik le meyajaj'.

Le mentik túne'e' u ti'alo'ob le meeyaj tin ts'íibtaja'.

Historia oral de la Guerra de Castas de 1847 – u k'a'ajlayil k'a'atunil ba'ate'eltambalil ti' 1847.

Genaro Pool Jiménez

<https://www.bibliotecadigital.uady.mx/opac/bookreader/br.php?idbook=SOCI0010345&index=4&ses=17&general=1#page/1/mode/2up>

INDICE

Dedicatoria	2
1. Introducción	4
2. Generalidades	4
3. Técnica de trabajo	5
4. Relación de entrevistados	6
5. Tema central	7
6. Antecedentes	8
7. Bey tsola'anil le tsikbala'	10
8. Ba'axten tin meentaj le meeyaja'	11
9. Bix úchik in meentik le meeyaja', yéetel máaxo'ob j-áanten	14
10. Ba'ax j-beet u líik'il óotsil máak j-ba'ate'el yéetel ts'uul	16
11. Ba'ax u k'asa'anil le ts'uulo'obo'	20
12. Meeyaj ku yúuchul tuu yiknal ts'uul	20
13. Bix úchik u yúuchul le ba'ate'elo'	21
14. Bix u ba'ate'el ts'uul	38
15. Bix u ba'ate'el óotsil máak	40
16. U nu'ukul u ba'ate'el óotsil máak	43
17. Le j-waacho'bo'	44
18. Tak bejla'e', ma' béeychaj u ch'e'ejel u ch'i'ibal máayái'	90
19. Ichil máasewale' nukuch máako'ob u nuuktakil kaaj	105
20. Yaan ba'ax ó'olal je' u líik'il j-ba'ate'el óotsil máak tuu ka'aténe'	109
21. U tsikbalil u kaajal ki'ichkelen yuum	112
22. Nuxi waach Ignacio Bravo	115
23. Nojoch yuum May	118
24. Bix kuxlik le k-láak'o'ob ti' le k'ínilo'oba'	119
25. Vocabulario bélico. Análisis morfológico	124
26. Ilustraciones	134
27. Citas	145
28. Bibliografía	151

INTRODUCCIÓN

El presente trabajo es fruto de las inquietudes, que en nosotros han despertado los estudios seguidos en el Programa de Etnolingüística, y sólo ha sido posible gracias a los conocimientos allí adquiridos. Es importante, pues, - antes de pasar a explicar cómo se elaboró el trabajo - referimos brevemente a algunos aspectos del Programa de Formación Profesional de Etnolingüística. Este Programa, dependiente del Centro de investigaciones y Estudios superiores en Antropología Social, inicia sus actividades en el año de 1979, en la ciudad de Pátzcuaro, Michoacán; donde funciona hasta la fecha. Los estudiantes provienen de algunas de las múltiples naciones que viven en el actual territorio mexicano. Entre los participantes se encuentran representantes de: Mayas, Mixtecos, Nahuas, Otomíes, Purépechas, Totonacos y Zapotecos.

El Programa, tiene como objetivo fundamental, la formación de los estudiantes en las disciplinas de Lingüística y Ciencias Sociales, incluyendo dentro de esta última materia como: Etnohistoria, Antropología, Resistencia indígena etc... Á través de este objetivo fundamental e inmediato, se persigue la formación de una conciencia étnica individual, al mismo tiempo que colectiva y universal que nos capacite para un análisis interpretativo de la presencia de las sociedades marginadas o “culturas indígenas”, no solamente en México sino en lo que hoy se conoce como Tercer Mundo.

Una vez obtenida dicha preparación por los estudiantes, estos podrán analizar sus idiomas y aplicar sus conocimientos de los mismos, a la urgente tarea de mantenerlos y revitalizarlos. Este objetivo, se logrará mediante la producción de la literatura, en los idiomas “indígenas”, la promoción de sus formas comunes, la creación o estandarización de sistemas ortográficos, el rescate de formas que están siendo desplazadas por la lengua dominante y la adecuación de la lengua para satisfacer las necesidades actuales de sus usuarios. El presente trabajo que trata sobre la tradición oral que guarda algunas comunidades mayas sobre el movimiento armado de 1847, escrito en maya yucateco persigue una doble finalidad: ser una modesta contribución al acervo literario maya, por cuanto a su escritura, hemos empleado los conocimientos de Fonología, Morfología y sintaxis adquiridos en los tres años de estudio y conservar para los mayas el testimonio oral que tan generosamente compartieron con nosotros.

Creemos así satisfacer en cierta forma, los objetivos del Programa. Un trabajo escrito en maya, es un paso - por mínimo que sea - hacia la estandarización y en consecuencia el mantenimiento de la lengua y el devolver a mi pueblo maya, en forma escrita su propia versión de los acontecimientos, es guiarlos hacia el descubrimiento de una nueva dimensión de su historia.

GENERALIDADES

Existe una riqueza histórica de incalculable valor, en el seno de las múltiples naciones que contribuyen el vasto territorio mexicano; desafortunadamente por muchas razones, no se le ha prestado el interés debido.

Esta riqueza histórica de los pueblos, misma que prevalece dentro de cada nación “indígena”, en la mayoría de los casos no ha sido registrada o escrita en la lengua de cada una de ellas, para que los propios hablantes la conozcan, y al mismo tiempo, la retengan.

Este acervo de tradiciones orales e históricas, se retiene vivas dentro de cada sociedad “indígena”. Deberían perpetuarse por escrito a su manera intelectuales que pertenecen a un grupo sumamente reducido.

Desde luego, éstos escriben tal o como lo perciben y en la mayoría de los casos aciertan, pero, a veces, también cometen errores que caen en detrimento de las comunidades.

Igual, es de lamentar el hecho de no existir personas de origen “indígena” y con suficiente formación académica, para contrarrestar y refutar los abusos que contra su pueblo se vienen cometiendo impunemente, desde hace varios siglos. Estos abusos, muchas veces, se proyectan aún contra la lengua misma del “indígena”, lengua que resulta ser objetivo de curiosidad antropológico, al punto de llegarse a equiparar las sutilezas y complejidades que la caracterizan, como lo es el caso del maya yucateco, con “aberraciones de reglas universales, es decir, comunes a todas las lenguas “civilizadas “

De allí, que personas que han asimilado mal o muy superficialmente algunos de los elementos del habla “indígena”, se dediquen a emitir juicios totalmente errados sobre la función y valor de dichos elementos lingüísticos.

Tal es, por dar un ejemplo, el caso de que ciertas partículas de uso frecuente en el maya de Yucatán, sean identificados como “artículos” determinativos (le + a'), (le + o'), (le + o'), para el hablante estos son temas, desempeñan una función muy distinta que vendría a ser xxxx mas xxx continuas encapsulantes.

TECNICAS DE TRABAJO

En el trabajo que presentamos en maya yucateco, se ha utilizado dos fuentes: la tradición oral que guarda la comunidad xxxxx, este material es el producto de entrevistas realizadas con viejos batalladores mayas de los estados de Quintana Roo y Yucatán. Nuestra segunda fuente, fueron algunos textos oficiales utilizados como apoyo colateral.

Los errores que se encuentren y se critiquen, que no serán pocos, ayudarán - por medio de su análisis - a cimentar nuestra preparación Profesional.

El autor aceptará con madurez toda crítica al respecto, ya que como individuo conciente que forma parte de la gran nación Maya, considera un honor el haber tenido la oportunidad de realizar este trabajo.

La primera fuente nos proporcionó los datos que constituyen el contenido de nuestro trabajo; la consulta y estudio de diferentes materiales publicados sobre los hechos mencionados nos suministraron, los instrumentos necesarios para el análisis, interpretación e ilación de los datos recibidos.

Las entrevistas constituyen la médula de nuestro trabajo; ya que nuestra intención es presentar de esta lucha la visión que de ello guardan los descendientes de quienes la vivieron, la sufrieron y en cierta forma la ganaron.

La documentación en textos aleatorios nos dio - como señalamos antes - las bases para la selección y ordenamiento del material contenido. Por otra parte, nos permitió obtener una visión bilateral de los hechos: la de los dos grupos en contienda. Hasta ahora esta historia

había sido escrita por quienes aparentemente resultaron vencedores, hoy queremos que el pueblo Maya recoja sus memorias y escriba su propia historia.

Los entrevistados - diez y ocho en total - son en su mayoría descendientes de quienes participaron en las luchas de 1847. Como tales, guardan viva la memoria de los hechos ocurridos, que se ha ido conservando a través tres o cuatro generaciones.

La mayor parte de las entrevistas, se realizó en la “zona maya” del estado de Quintana Roo. Municipios de: Felipe Carrillo Puerto y José Ma. Morelos. Los restantes en la parte sur del estado de Yucatán. Esta última etapa de entrevistas, no fue nada casual, sino que se realizó con la intención de contrastar la actitud que sobre dicho movimiento tiene la gente de esa región con respecto a la de los habitantes de la zona en donde se gestó la lucha armada.

RELACION DE ENTREVISTADOS

- Tránsito Chan Kawich, entrevistado en la comunidad de Sabán, municipio de José Ma. Morelos; estado de Quintana Roo. Enero de 1981
- Plácido Kupul, entrevistado en la comunidad de Peto, Yucatán. Enero de 1981.
- Tirso Uk, entrevistado en la comunidad de Peto, Yucatán. Enero de 1981.
- Marcos Kupul, entrevistado en la comunidad de Sacalaca municipio de José Ma. Morelos, en el estado de Quintana Roo. Enero de 1981
- Edmundo Ka'mal, entrevistado en la comunidad de Tihosuco, municipio de Felipe Carrillo Puerto. Estado de Quintana Roo. Abril 1981.
- Magdaleno Kuxin, entrevistado en la comunidad de Señor, municipio de Felipe Carrillo Puerto, estado de Quintana Roo. Abril 1981.
- Juan Ek', entrevistado en la comunidad de Tixkakil Guardia, municipio de Felipe Carrillo Puerto, estado de Quintana Roo. Mayo de 1981
- Marcelino Kuxin, entrevistado en la comunidad de Tixkakil Guardia, municipio de Felipe Carrillo Puerto, estado de Quintana Roo. Mayo de 1981.
- Filomeno Koyi', entrevistado en la comunidad de Peto, Yucatán. Mayo de 1981.
- Francisco Tus, entrevistado en la comunidad de Felipe Carrillo Puerto, estado de Quintana Roo. Mayo de 1981.
- Esteban Xool, entrevistado en la comunidad de Xtepen, estado de Yucatán. Mayo de 1981.
- Basilio Uj, entrevistado en la comunidad de Chun Oox, municipio de Felipe Carrillo Puerto, estado de Quintana Roo. Mayo de 1981.
- Agustín Chan, entrevistado en la comunidad de Chan Káaj Derepen, municipio de Felipe Carrillo Puerto, estado de Quintana Roo. Mayo de 1981.
- Santiago Kén, entrevistado en la comunidad de Chun Oon, municipio de Felipe Carrillo Puerto, estado de Quintana Roo. Mayo de 1981.

- Cristino Pech, entrevistado en la comunidad de Chun Ya, municipio de Felipe Carrillo Puerto, estado de Quintana Roo. Mayo de 1981.
- Leopoldo Ts'íib, entrevistado en la comunidad de Felipe Carrillo Puerto, estado de Quintana Roo. Mayo de 1981.
- Juan Bautista Xool, entrevistado en la comunidad de Chun Ju'ub, municipio de Felipe Carrillo Puerto, estado de Quintana Roo. Mayo de 1981.
- Francisco Tun, entrevistado en la comunidad de Chun Ju'ub, municipio de Felipe Carrillo Puerto, estado de Quintana Roo. Mayo de 1981.

TEMA CENTRAL

El tema central que nos ocupa trata sobre el movimiento armado de 1847, pero es necesario aclarar algunos puntos de interés para entender porqué surgen los movimientos armados dentro de una sociedad, ¿cuáles son las causas que origina la inquietud de una sociedad y qué provocan un levantamiento? Desde luego, las respuestas pueden ser múltiples y quizás válidas, según desde qué punto de vista se contemple que va desde: la opresión de un gobierno anárquico y militarista, la explotación inhumana de la fuerza de trabajo, la invasión de una sociedad con sus formas impositivas etc. De todas formas estas supuestas respuestas no conducen a nada, sino que, habría que mirar más a fondo los problemas de orden social. Con esto, deseo dar a entender que los hechos que registra la historia, no sólo sirvan ser estudiados y quedarse quien lo estudie con la reflexión, sino que, en base a su conocimiento sirvan para hacer entender en la actualidad la razón de los movimientos de orden social. Además, traerlos al presente, daría a los estudiosos del hombre como ser social, la capacidad de comprenderlos y de proponer alternativas de acción que vayan encaminados a contribuir, aunque sea en forma mínima a la solución de los problemas sociales en la actualidad.

El tema central de que se pretende hablar aquí, es el del movimiento armado que estalló en el año de 1847. (Redactado al maya y analizado con elementos lingüísticos). Este hecho no es nada desconocido, pues se ha tratado con amplitud en varias ocasiones por escritores que se han ocupado de ello.

El hecho sangriento, que tuvo lugar en el vasto territorio de lo que hoy son los estados de: Campeche, Yucatán y Quintana Roo, a pesar de ser bien conocido, no por ello deja de tener sus rincones no explorados. Es por eso que se ha interpretado de diversas formas por varios autores sus causas y desenlace, finalmente se presta a polémicas, y por estas razones me indujo a realizar un trabajo en lengua maya. Entrevistando a personas en el idioma maya. No cabe la menor duda de que en este trabajo, existen coincidencias de lo que han escrito los intelectuales sobre este movimiento armado, aunque no en su totalidad.

ANTECEDENTES

La invasión europea, en una parte del territorio americano en el año de 1492¹ fue el inicio de una lucha sangrienta irreconciliable, que ha durado hasta la actualidad entre dos tipos de sociedades diferentes entre sí. Esta agresión que sufren los habitantes de America por parte de los españoles, salidos del Puerto de Palos en España y que posteriormente tocan tierras americanas, no fue en ningún momento pasiva. Trajeron consigo sus propias formas de organización social, que mas tarde repercutiría sobre los habitantes de América, que abarcó desde lo religioso, lo económico, hasta lo político y cultural. Desde luego, es de suponer que esta forma de organización - que nada tenía en común con los pueblos invadidos la trataron de imponer, en la mayoría de los casos, por la vía violenta. Pero también hay que tener en cuenta que lo grave de tal situación es que, no sólo querían desaparecer las costumbres propias de los pueblos agredidos que, éstos por muchísimos miles de años habían y han mantenido vivas, como parte inherente de su propio físico. Naturalmente que ante tal agresión por parte de los invasores, por lógica se espera una respuesta que se puede manifestar en múltiples formas (como es el caso de los Mayas de la Península, sus reacciones frente a los blancos conocidos como Ts'uules). Sabemos que los famosos viajes expedicionarios que realizaba España, se debía a que de alguna u otra forma, querían “descubrir” tierras donde pudieran explotar recursos naturales, mas que nada de tipo mineral, que más tarde podría redituales enormes ganancias convertidos en oro. Todo esto sucedía porque la economía de España, en aquel entonces, se encontraba en situación realmente crítica. De manera que ya para 1519² después de realizados los primeros viajes, los españoles al mando de Hernán Cortés, penetran hasta Tenochtitlan con el firme propósito de encontrar oro; se establecen allí como situación estratégica para llevar a cabo sus planes y de allí se van extendiéndose hasta que por los años de 1527³ Montejo el adelantado inicia la “Conquista” de la Península de Yucatán y aquí sucede un fenómeno. Porque si el objetivo es la Búsqueda intensa de todo lo que brille (naturalmente el oro) grande sería la sorpresa que se llevaron en esta Península yucateca; porque sencillamente, dadas las condiciones geográficas, Yucatán no contaba con ese codiciado mineral. Naturalmente, este fracaso produjo reacciones negativas de los “descubridores”, quienes se ingenian para explotar a cientos de miles de mayas que habitaban el territorio peninsular.

Entre los movimientos armados en Yucatán; podemos mencionar el que se registró en la comunidad de Kisteil - lugar bastante cercano a la ciudad de Mérida, capital del estado de Yucatán; encabezado por el valeroso KAN EK' ocurrido en el año de 1761.⁴

Los antecedentes mencionados aquí, aunque sea muy superficialmente, nos ayudarán a esclarecer que fue el movimiento armado de 1847. Todo parece indicar, que el principal móvil fue precisamente el de tratar de liquidar, de exterminar a los Ts'uules (blancos), debido a los métodos de explotación inhumano que éstos ejercían sobre nuestros ancestros mayas. También hay que tener en cuenta que, además, la explotación de mano de obra se conjuga con el arrebato de tierras que, antes de la invasión de los Ts'uules, pertenecían al pueblo maya.

¹ Laurette, Sejourne. 1978. ops. cit. pag. 11

² Wolf, Eric. 1977. ops. cit. pag. 138

³ Rubio Mane, Ignacio. Cap. II 1965. ops. cit. pag. 184

⁴ Alberto Bartolomé, Miguel, Alicia Mabel Barbados 1977 ops. cit. pag. 32.

Por esas razones creemos que el movimiento armado ocurrido el 30 de julio de 1847,⁵ llamado “guerra de casta”; fue un movimiento en donde por todos los medios se perseguía el exterminio de los Ts'uules, la desaparición total de sus explotadores.

No es exterminio de ts'uules, el asalto sangriento ocurrido en el pueblo de Tepich el 30 de julio de 1847 (estado de Quintana Roo) encabezado por el héroe maya llamado Cecilio Chi', cuando armados se abalanzan sobre los Ts'uules sin importar edades. En este sentido debe quedar lo más claro posible que dicho movimiento fue el tratar de exterminar a los extranjeros que los oprimían.

Para reforzar esta aseveración, bien valdría traer al presente, los siguientes factores que como causas se manejaron en igual tiempo:

- a) Los trabajos que los mayas realizaban en las haciendas, en beneficio de los Ts'uules.
- b) La flagelación a que eran sometidos los mayas como parte rutinaria del trabajo.
- c) La contribución obligatoria a la iglesia para que ésta subsistiera económicamente.
- d) La forma cómo disponían los curas o los Ts'uules de las mujeres mayas.⁶

Para concluir, nada más me resta manifestar, mi cariño y respeto hacia mi pueblo maya, que, ha sabido resistir física y espiritualmente las formas impuestas por la sociedad dominante.

Por último, debo reconocer que es admirable la forma como mantiene la tradición oral del pueblo maya. Por ello, precisamente el trabajo que trata sobre la tradición oral realizado en idioma maya, va dirigido y dedicado a ellos.

⁵ Baqueiro Anduze O. 1973. ops.. cit. pag. 256

⁶ Entrevista con el Sr. Tránsjto Chan Kawich en la comunidad de Sabán, Municipio de José Ma. Morelos, Estado de Quintana Roo. Enero de 1981. Ficha II 129

BEY TSOLA'ANIL LE TSIKBALA'

- 1.- Ba'axten tin meentaj le meeyaja'.
- 2.- Bix úchik in meentik le meeyaja', yéetel máaxo'ob j-áanten.
- 3.- Ba'ax j-beet u líik'il óotsil máak j-ba'ate'el yéetel ts'uul.
- 4.- Bix u k'asa'anil le ts'uulo'obo'.
- 5.- Meeyaj ku yúuchul tuu yiknal ts'uul.
- 6.- Bix úchik u yúuchul le ba'ate'elo'.
- 7.- Bix u ba'ate'el ts'uul.
- 8.- Bix u ba'ate'el óotsil máak.
- 9.- U nu'ukul u ba'ate'el óotsjl máak.
- 10.- Le j-waacho'obo'.
- 11.-Tak bejla'e', ma' béychaj u ch'e'ejel le k-láak' Máayáobo.
- 12.- Te' tuu mejen kajtalil le óotsilo'obo', u nojoch winiko'ob ku yéeya'al.
- 13.- Yaan ba'ax j-ó'olal je' u líik'il j-ba'ate'el óotsil máak tuu ka'atene'.
- 14.- U tsikbalil u káajal ki'ichkelen yuum.
- 15.- Nuxi' j-waach Bravo.
- 16.- K-nojoch láak' May.
- 17.- Bix kuxlik le k-laak'o'ob ti' le k'ino'oba'.

1. BA'AXTEN TIN MEENTAJ LE MEEYAJA'

Le ts'íib kin meentika', chén in tukultike' jach k'a'abet in tsolik bix úchik u taal u poolil in mentik, le j-ó'olale' k'a'abeet xan in wa'alike' bix úchik u taal u túukulilten yéetel ba'ax j-ó'olal.

Yan jump'él nojoch kaaj te' tuu kaajil Patzcuaro Michoacano' waay te' tuu noj lu'umil Mejikoa' te' túun ku ka'ambesa'al u ts'íibil u t'aan máaki'; te' j-binen j-xooki', óoxp'él ja'ab j-kajlajeni'.

Jach ki'imak in wóol úchik in bin te' nuxi' kaaj j-xooko', tumeen ya'abkach ba'al tin kanaji', le j-meentik xane' te' tin woójéltaje'e', te' tuu yóok'ol kaaba', ya'abkach wíinik kajakbalo'obi', jejelás u t'aano'ob, láyli' xan óotsil máako'ob je'bix to'one'; te' xan tin woójéltaje'e' ba'axten jach óotsil máak, máax meentik u jach óotsiltal. Te' j-kaaj tu'ux k-xooka' ya'ab xan, k-éet láak'o'ob ku xooko'obi'i' láayli' xan jela'an u t'aano'obe', tántánxel tu'ux u taalo'ob way te' tuu lu'umil Mejikoa'. Le ma' chumpajak in ts'íibtik le ju'uno'oba'a', ka j-jo'op' in tukultike' jach k'a'abeet u yaantal máako'ob u ti'al u meento'ob jump'él ts'íibil chéen ba'altune' le ts'íibilo'ob kana'an bey Máaya t'aane' u ti'al j-xokbil tumeen le k-éet láak'o'ob láyli' xan Máaya u t'aano'obe'.

Óojéla'ane', jaaj ya'abkach ts'íibil ku meenta'al, tántánxel kaajilo'ob yóok'ol le k-úchben ch'i'ibalo'obo': le Máayáobo'. Chén túun ba'ale', k'a'abet k-ilik máaxo'ob j-ts'íibtik; máax túun wá ma' leti' le ts'uulo'obo'? Leeti' le j-sak wíiniko'obo; yétele', k'a'abet u yoojéltal tu'ux u taalo'ob.

Yáax ba'ax in k'áat in wa'ale', tuu láakal le ts'íibilo'ob meenta'ano', wáa le táan u menta'alo'obo', tuu láakal laj ts'íibtik. Leeti'obe' jach je' bix u k'áato'obe' bey u ya'aliko'ob ba'al ti' to'on le káan ts'íibnako'ob: leeti'ob le ku sen ts'íibo'ob yóok'ol le k-ch'i'ibalo'obo'. Chén u k'aasile' jach ya'ab u ya'alko'ob ba'al ti' óotsil máak, jach ya'ab u p'aastiko'ob le Máayáobo', mix ba'al jaaj ku ya'aliko'ob t-óok'ol. U k'aasile', to'ne' mix táan k-na'atik k-xokik le ju'un ku ts'íibtiko'obo', tumeen leeti'obe' bey je' bix u t'aano'obo' bey u ts'íibo'ob; le mentik túne' mix k-oojel ba'ax ku sen a'aliko'ob yóok'ol óotsil. Chéen leti'ob yoojelo'ob bix u séen p'aastiko'ono'ob. Ku ts'o'okole', tuu láakal le ju'um ku ts'íibtiko'obo jach jun puli ma'atech u k'uchul tuu kaajal óotsil máak, tak xan wá ka'aj k'uchuke', máasewále' ma' táan u béeytal u ti'altik, tumeen ts'uule' kombil u meentik tuu láakal le ts'íiba'an ju'un ku meentiko'obo'; ku ts'o'okole', ko'oj u koniko'ob'; le meentik túne', óotsil máake', túun kun u ch'aj u tojol u manik le ko'oko'oj ts'íiba'an ju'uno'? Mix táan u páajtal!

Ka'ana'an xan in wa'alike', le ts'íibil kin meentika' mix ba'al tuu tojoltaj ten, te' j-noj kaaj tu'ux j-xooknajeno' te' bo'olta'ab tuu láakal u ju'unili'. Kin ts'íibóoltik túune' le ju'uno'ob kin ts'íibtika' u ti'al ka' t'o'oxok ti' tuu láakal le mejen kaajo'ob le tu'ux kajakbal le in wéet láak' Máayáobo' u ti'al túun j-xokbil tumeen le nukuch máako'obo', beyxan tak tumeen le u páalalil; tumeenile', le ts'íib beya' séb kun j-na'atbil ba'ax u k'áat u ya'ale. Kin wa'alike', ma' yaj kun u yilo'ob u xokiko'obi', tumeen k-t'aanankil ts'íibta'anil.

Léen k'a'abet ka k-k'a'ajse' ka'ach úche', tak bejla'e' le mejen paalal ku bino'ob u kano'ob le xooko' jela'an u t'a'analob, tumen le j-ka'ansaj xooko': u t'aan ts'uul ikil u t'a'analob; keex túun beyo' ku xachik u báob'ob u na'ato'ob te' Maya t'aano'? Jach chén ch'a'abil kun u na'ato'ob j-lo'oba. U k'aasile', ma' bey u kanbesa'al le k-mejen paalalo'ob ku bino'ob te' j-xooko'.

Te' ju'una', yaan jump'éel jats'uts tsikbal kin ts'íibtiki'; le j-meentik kin k'áat óoltik ka'aj na'ata'ak le kán xo'okok tumeen tuu láakal in wéet láak' Máayáob.

Le ts'íiba' u xookil le úchben ba'ate'el j-meenta'ab tuu ja'abil 1847, túux ku k'a'ajsa'al máax le nukuch máako'ob k-ch'i'ibalo'ob j-líik'o'ob j-ba'ate'el yéetel le k'aak'as ts'uulo'obo', te' xan kin ts'íibtike' ba'ax j-meent u yúuchul le ba'ate'elo'; le meentik k'a'abet k-tukultik tuu jaajil k-óole', le nukuch máako'ob k-ch'i'ibalo'ob tuu k'ubaj u kuxtalo'ob te' j-ba'ate'elo' u ti'al ka' yanak jump'éel jats'uts kuxtal yéetel xan ya'abkach ki'imak óolalil, tak xan u ti'al le mejen paalal ku síijlo'obo', le kán nukchajako'obe' ma' u cha'aiko'ob u meenta'al óolaj ti'ob, ma' u meenta'al u meeyajo'ob bey u meeyaj ba'alche'e' tumeen le k'aak'as ts'uulo'ob taalja'ano'ob táanxel lu'umilo'.

U láak' ba'ax j-ó'olal tin tukultaj in ts'íibtik, le ju'un Máaya t'aanila', u ti'al ka' u yila'aj ts'uule', le t'aanankil lík'sa'anilo'ona', jats'uts ba'al xan. Ma' chén le je'elo'o': Ku béeytal u ts'íibta'al xan. <19>

Le mentik túne', ma' jaaj wá chén u t'aanankil ts'uul jats'utsí'i: le k-ti'ala' seten kí'ichkelen xan!

U láak' ts'íibil k'a'ana'an u menta'ale', leeti' le ku tsolik bix kuxlik le k-úchben ch'i'ibalo'ob le maili' k'uchuk le j-sak wíiniko'ob u meento'ob loob ti' le úchben nukuch máako'ob kajakbalo'ob tuu lu'umo'ob ba'al u tia'alo'ob ka'acho': jach k'a'ana'an xan u yojélta'ale' le ka'ach úcho' tuu láakal le k-nukuch ch'i'ibalo'obo' chén ja'ali meeyaj yaan tuu tuukulo'obe', mina'an jela'an máak ichilo'ob, mina'an j-táanxel kaajil u meent loob ti' le k-láak'o'obo'. Ya'ab ba'al ma' u yoojel máaki', le meentik jats'uts ka'aj oojélta'ak yéetelile', k'a'abet xan ka'aj k'aj-óolta'ak tumeen le k-láak'o'ob kuxa'ano'ob bejela', te' k'iinilo'oba' le ya'abkach meeyaj menta'an tumeen le nukuch máako'obo', je' bix u tsikbalil le yaabkach nukuch pak'il naj u meentajo'ob tu'ux ku k'áat óolalo'ob ti' u ki'ichkelen yuumo'obo'. Bejla'e', jach ku náak'al to'on chén k-il le nukuch meeyaj p'áat tuu k'ab le ts'uulo'obo' tumeen u jach yuumilo'obe', le k-úchben ch'i'ibalo'obo', náachchajo'ob, p'áat túun tuu k'ab ts'uul, je bix: Tulum, Koba', Chi' Ch'e'en, Uxmal yéetel u chuukáan ki'ichkelen meeyaj tu p'ato'obo. Le meentik túun ka' j-k'uch le sak wíiniko'obo', ja'ak' u yóolo'ob ka' tuu yilo'ob le buka'aj ki'ichkelen meeyajo'obo': leetio'obe' ma' tuu na'ato'ob ba'ax u beelal le nukuch pak'il naj menta'ano'o', ka túun káaj u k'askúnsiko'ob, ka jo'op' u láaj jutiko'ob. Le k-úchben ch'i'ibalo'ob u yuumilo'ob tuu láakal le nukuch meeyajo'obo', ka'axan jo'op' u kiinsa'alo'ob tumeen le jach táaj k'aak'as sak wíiniko'obo'.

Le beytúno', ku ya'ala'ale' le ts'uulo'obo' tsímintako'ob, beyo'ob ba'alche'e' mina'an u na'ato'ob, jats'utstak u na'ato'obe' chén ti'al u meentiko'ob loob. Le meentik tune', leti' le tsikbal k'a'ana'an u yojéltik tuu láakal le Mayáob p'atalo'ob bejlae', leeti' le bix u k'asa'ani' le ts'uulo'ob ka j-k'ucho'obo, yéetel tak bejlae' láyli' u meentiko'ob loob ti; le k-ch'i'ibalo'ob p'aatalo'obo'. Yóok'lal túun le buka'aj ba'al ucha'ano', bejlae' jach táaj óotsil le k-ch'i'ibalo'ob kuxa'ano'obo'; chén ba'ale', k'a'abet k-oojéltik máax meentik u jach óotsiltal máak; to'one' k-oojele' ts'uul ósilkúnsik le k-láak'o'obo', tumeen laj ch'a'ab tuu láakal u k'áaxo'ob tumeen le j-sásak wíiniko'ob le ka'aj yáax k'ucho'obo'.

Bejla' tune', k-oojele' ts'uule' chén ja'alil tuu paach taak'in ku máan u yiche'. Bejlae', tuu láakal ba'ale' yaan u yiliko'ob bix kun u pa'ato'ob u ti'al u kono'ob ti' óotsil máak u ti'al ka' yanak u bin u jach óotsiltal; u láakal ba'al mambil u méentik óotsil máak. Ya'abkach ba'al ts'o'ok u jelpajal tuu yiknal óotsil wíinik; chén jáan a'albile': óotsil máake' ts'o'ok u p'aatal

mix táan u meentik kooole j-ó'ola xane' maan ixi'im ku meentik ti' le ayk'al ts'uulo'obo, chén kon muuk ku meentik, wá chén kon meejaj ku meentik. Mina'an u k'iinil u yaantal u kool. U jach ts'ook u jaajile', bejla'e' ts'uule' ts'o'ok u kanik bix u xu'ulsik u kuxtal máasewal, tumeen leeti' j-konik ti' le mejen kaajo'ob u nu'ukul le káltalo'. Tuu láakal túun le ba'al ku yúuchula', ts'uule' uts tuu t'aan, uts u yilik wá mix ba'al ku k'iin ti' óotsil tumeen tuu láakal le ba'al jujun p'íit ku náajaltiko' tuu yiknal ts'uul ku bin u p'atej. Le meentike', mix bik'in bíin u líik's u pool j-meeyjil máak, keex táan u kiinsikuba j-meeyaj tuu k'iinil yéetel tuu yaak'abilile' mix táan u yutstal yanik láyli' óotsil p'aatalile', tumeen leeti' le ayik'al ts'uuts'ul máako' leti' j-okoltik u muuk' óotsil wíinik.

Tuu láakal jujun p'íit ba'al kin ts'íibtik te' ju'una', jach ma'aloob ka' u yoojélt máak; je' bix ts'o'ok in wa'aliko', le nukuch j-ka'ansaj xooko'obo', leti'ob k'askúnsik u tuukul le mejen paalalo'obo', leetio'ob a'alke' le Maaya t'aano' k'aas, k'aas xan ya'aliko'ob le k'aaba' yaan ti'e mejen paalalo'obo': le meentik túun ku ya'aliko'obe', k'aabet bin u tu'ubsa'al le Maaya t'aano' u ti'al túun bik ka' ka'anak u t'aan le ts'uul ku ya'aliko'ob ts'áano'ob biin u kanso'obo. Ma' túun tuu láakal le ba'al ku ka'ana'alo'o', mix jun p'íit utsil, tumeen jun túul chan paale', bix kun a'albil ka' u tu'ubs u t'aan u ch'i'ibal; jun p'éel ki'ichkelen t'aan le Maaya t'aano'; jach táaj úchben xan way te' tuu yóok'ol kaaba' Yéetel u láak' ba'al xane', mina'an ba'ax óok'lal ka' u k'ex u ki'ichkelen k'aaba' máak, u k'aaba' le k-úchben ch'i'ibal p'aatal ti' to'ono', bix túun kun u ya'alo'ob le j-kansaj xooko'obo', wá le t'aan tuu taasaj le ts'uulo'obo' jach táaj ma'aloob, je'etún bin le k-Maaya t'aano' táaj k'aas ya'aliko'ob. ¡Lelo' jach jun puli' mix jaaji'!

Ba'ax u jach jaajil le tsikbala', k'aabet u kanik ma'ak le t'aan u taasmaj le ts'uulo'obo'; chén ba'ale', le k-Maaya t'aano' jach jun puli' ma' k'a'ana'an k-tu'ubsiki'. Je'ebix bejlae', ts'o'ok k-oójéltik waay te' yóok'ol kaaba', jach táaj ya'ab u jejelásil t'aan ku beeta'al tumeen ya'abkach máako'ob; ba'ax túun k'a'ana'an u tukulta'ale', mix jun p'éel t'aan k'aas yaan te yóok'ol kaaba': tuu láakal laj jats'utstak, laj ma'aloob. Je'e bix bejlae', le t'aan ku meentik le ts'uulo'obo', leeti'ob taase, ma'aloob xan ka' ka'anak; chén ba'ale' k'aabet k-yáax kanik k-ts'íibte Maaya t'aan e'esa'an to'on le ka j-p'i'il k-icho', le e'esa'an to'on tumeen máaxo'ob j-tasmilo'on tuu yóok'ol kaab. Le túun j-beetike', k'aabet u p'áatal t-poole', ka'ana'an k-kanik k-ts'íibt le k-t'aano. Tumeen k-ti'al to'on le ba'al beyo', bix kun a'albil wá talam: u ch'i'ibalo'on máaxo'ob j-beet u noj naajilo'ob Uxmal, K'aba', Koba', yéetel u chukáan nukuch kaajo'ob.

U ya'alma yuumtsilo'obe', tuu láakal le ba'al tuu tasa le ts'uulo'obo' chén bin majámbil u ch'a'amil máak, le bin je'ebix u t'anankilo'obo', u nok'ankilo'obo', u xoolampíix tuu táan le k'uujob'ob tuu túxtaj le ts'uul waya', u jaanankilo'ob, u yók'oto'ob yéetel u láak' ya'abkach ba'al tuu taasob'ob le ka j-k'ucho'obo'. Chéen túne', a'ala'an xane', tak xaan lelo' bín xu'uluk u majánta'al ti' le ts'uulo', tuu menile' bíin jáawak u k'a'abétchaja ti' óotsil máak.

K'aabet xan in wa'alike', le ts'íibil kin meentik Maaya t'aana', chén káajal ku meentik u beeta'al. Ma' píimaki'i'. Biin k'uchuk u k'iinil u yila'al tuu láakal tu'uxe' yaan ju'uno'ob ts'íibta'an Maaya t'aan. Leeti' túun le beyo', le kán a'ala'ake' ts'o'ok u káajal u yojélta'al máaxo'on to'on. Yaan jump'éel ba'al jach k'aabet u tukulta'ale, leeti' le beya': ya'abkach nukuch máako'ob, yéetel u táankelmilo'ob xan ku jók'olo'ob tuu táan nojoch kaaj j-meeyaje', tumeen ku tukultik óotsilo'obe' jach jats'uts le nukuch kaajo'obo'. Le túun j-ó'olale', ku xúmp'ajtiko'ob u chán kajtalo'obo' ku sutik u paacho'obe', ku bino'ob j-kaxan meeyaj. Ba'ax túune', chén p'iis u káajal u náajalo'obe', kex tumeen ma' ya'abe'e', ku jáan kaxtiko'ob nook'

u mano'ob je' bix u búuk le ts'uulo'obo'; ku ts'o'okole', tak le t'aanankil ka'ansa'an ti'obo' tumeen u yuumo'obo' ku su'ulaktal u t'aano'ob. ¿Ba'ax j-óok'lal ku yúuchul le ba'al beya'? yóok'lal u ketikubaa máasewal yéetel ts'uul, tumeen táan u tukultike' wá tumeen ts'o'ok u k'exik le u nook'o' wáa ts'o'ok xan u k'exik le u t'aano', yéetel beyo' ku jáwal u máasewali; wá ku xu'ulul u yóotsilij. Ku ts'o'okole' ma' túun tuu béeytal le ba'ax ku tukultiko', tuu meenile'; ma' le tu'ux ku tukultiko'o' ma' ti' u taal le óotsililo'o', yaanal ba'ax meentik u yóotsiltal máak; leeti' le nukuch ayik'al j-sak wíiniko'ob óotsilkinsik máak sáansamalo', keex túun táan u meeyaj tuu k'iinil, tuu yáak'abilil.

La ó'olale', le paalal ku líik'ilo'ob bejla'o' te' k'íino'oba', k'a'abet u yoojéltiko'ob le ba'ax ku yúuchulo' yéetel xan ba'ax ucha'an. K'a'abet xan u kanko'ob xook u ti'al ka p'i'lsa'ak u yich le k-láak' Maayáobo' u yét óotsililo'ob. Tumeen yaan u paalal óotsil máak ku jóok'olo'ob u kano'ob le xook ti' le nukuch kaajo'obo', miix ba'al ikil u yántiko'ob. K'a'abet j-lo'obal u ka' suuto'ob tuu tséel u yét láak'o'ob; chén ba'ale', ma' bey u yúuchuli', le j-tánkelen paalalo'ob jóok'ano'ob tuu táan nukuch kaajo'ob j-xooko', chén p'el u ts'o'okol u kambalo'obe', ku bin u ta'ak'ubáob tuu tséel ts'uul, tumeen ma'aloob u ts'áabal u náajalo'ob; ka'alikil u kaajalo'obe', jun páakili' u tu'ubsiko'ob. Yaane'e', tak u yuumo'ob ku p'ektiko'ob wá ma'e' tak ti' u k'aabá'ob ku su'ulaktalo'ob. Le meentik tune' leeti' le ba'al bey k'a'ana'an u tukulta'alo', tuu yóok'lal ma' u yúuchul ti' le mejen paalalo'ob ku ch'íijilo'ob bejlá'o'. Jach xan táaj k'a'abet ka ya'abak u paalal óotsil u kan lo xooko', u ti'al mu'uka' ya'ache'eta'al u ch'i'ibal tumeen le ts'uulo'obo'. Le u tuukulil u xu'ulsa'al u p'ékcha'ako'on le ts'uulo'obo', u k'áato'ob wá ma' u k'áato'obe'e', yaan u béeykunsal tumeen le óotsil k-láak'o'obo'; ja'alil chén ka' jach tú'ubuk ti'ob yéetel le buka'aj loob ku meenta'al ti'ob. U jaajile' ts'uul kaaxtik u p'ekta'al, tumeen óotsil k-láako'obe' mix ba'al k'aas ku máan u kaxto'ob u ti'al mentbi ti'ob.

Le meentik tune', óotsile' k'a'ana'an ka' u kaxt bix kun u beet u ti'al u tokikuba tuu k'ab le máako'ob j-machmail tuu maachil tak bejlae'.

2. BIX UCHIK IN MEENTIK LE MEEYAJA', YEETEL MAAXO'OB J-ÁANTEN

Le ba'ate'el menta'ab tumeen le k-ch'i'ibalo'obo' tuu yóok'lal u k'asa'anil ts'uul, tuu ja'abil 1847. Le ba'alo'ob ucha'no' ya'ab ts'íibta'anil tumeen le ts'uubo'obo'; chén túun ba'ale' jejelás u ya'abiko'ob bix úejik u yúuchul le ba'ate'obo'; mix jun téen ku nup'ik u tuukulo'ob yéetel le ts'íib ku meentiko'obo' u ti'al u ya'alo'ob u jaajil. Le meentik tune' jo'op' in tukultike' le ts'uulo'obo' ma' u yoojelo'ob u jaajil le tsikbalo'o'; ku ts'o'okole', tak wá u yoojelo'obe' chén je' bixake' bey u ts'íibtiko'ob ti' bey ju'uno'. Bey túno', jo'op' u taal u tuukulil tin póole' mix máak te' ichil le ts'uulo'ob u yoojel le úchben tsikbalo'; chén ja'alil le úchben nukuch máako'ob p'aatalo'ob ti' le mejen kaajo'obo'. Le óok'lal túne ka tin wa'alaje', jach k'a'abet in ts'íibtik u tsikbalil le ba'ate'el j-menta'abo'. Chén tún ba'ale, Maaya t'aan, tuu yóok'lal u na'ata'al tumeen in wet láak' Maayailo'obo'; le mentik túne', ka tin tukultaje' chén ja'alil le nukuch máako'ob k-éet ch'i'ibalo'obo' leeti'o'ob bin j-áantiken in ts'íibte le ba'ax j-úuch tuu ja'abil 1847. Le nukuch máako'ob j-áateno', ma' ya'ab kuxa'ano'ob ti' le k'ino'oba'a' ya'ab ts'o'ok u laj kíimili'i'.

Bey túun úchik u káajal in ts'íibtik tuu láakal le ba'ax tuu ya'alo'ob ti' teno'.

U tia'al le ts'íibil kin mentika', jach ma' alabak. Mix ba'al tin wilaj talam yéetel le nukuch mako'obo' j-séb úchik in kaxtik ki'imak óolal tu yóok'lal in tsikbal yéetel tu láakal le máaxo'ob tin xíimbato'obo'. Jach yéetel ki'imak óolalil t'aanajen yéetelo'ob. Ba'ax u yutsile', tene' ma' ts'uuleni'; láyii u k'i'ik'el másewal ku yáalkab tin wínkililei'. Ku ts'o'okole', in t'aane', Maya sijnálen yéetel xan; chén leti' u jats'utsilo'. Le mentik túne' mix máak pakten k'aasil le k'inako'ob tin máan in xíimbato'obo', tumen ma' ts'uuleni'. Másewalen!

Le ka' tin. káajsaj in ts'íibtik le tsikbala', ku ya'aliko'ob ten le nukuch máako'obo', jach ki'imak u yóolo'ob, tumeen ku ya'ako'obe': jach ma'aloob ka' béeyak u k'aj-óolta'al tumeen le paalal ku lík'ilo'ob ti' le k'íino'oba', ba'ax le j-úuch tuu ja'abil 1847. Ba'ax yajchaj tin wóole', yaan kaaj tin xíimbate', le kán k'uchukene'e' kin k'áatik wá kula'an le nukuch máako'ob kin bin in xíimbato'obo' , ku ya'ala'al tene' úch kiimiko'ob.

Le óok'lal túne', k'a'abet u ts'íibta'al le buka'aj ba'al jats'uts u yoojel le nukuch máako'ob p'aatalo'ob chén túulman túul ti' le mejen kaajo'obo'; k'a'abet xan in wa'alike' chén tumen tu yántajen le nukuch máako'obo', j-béychaj in ts'íibtik le ju'uno'oba'. Mix yéetel tuu láakal in kuxtal je' u béytal in bo'otiko'obe'.

Le ka' yáax káaj in máan in xíimbat le nukuch máako'obo', chén je' tu'ux in k'áate' kin máan in k'áat chi'it tu'ux kajakbalo'ob, ja'alil ka' tin wilaj túun mix táan u bin ten utsile', ka'a' tún tin tukultaje' yaan in k'exik bix in máan u ti'al ka' béeyak in wiliko'ob. Tumeen ka'ache', le kán k'uchuken ti' jun p'éel chan kaaje' , mix kula'an le nojoch máak kin bin in xíimbato'o'; yaan j-k'íine'. biija'an ichil u kool; yaan j-k'íine' biija'an táanxel kaajil j-xíimbal. Ku náakal túun in wóol in páate', tin pá'atik, tin páa'tik, k'ala' k'íin ma' suunak tu kajtalili'i', kin ch'aik in beelee', kin luk'uli'. Tuu yóok'lal le ba'ax ku yúuchul ten beya', ka túun j-káaj in tukultike' yaan u láak' bix je' u béeytal in wiliko'obe', ka'aj páatak in tsikbal yéetelo'ob u ti'al xan ka' in tsolti'ob ba'axten taak in wojéltik le úchben tsikbalo': le ba'ate'el j-xíik tuu ja'abil 1847. Bey túun úchik u taal tin tukul k'a'abet in bin j-kajtal wá jayp'éel k'íin ti' jun p'éel chan kajtalil, beytunxan úchik in bin j-kajtal tuu kaajil X-Ka'akal Guardia'. Le chan jats'uts kajtalila', úchili' in k'aj-óolte', le meentik le ka'aj j-k'uchene'e', ma' jela'an úchik in wila'al tumeen u yuumilo'ob le kajtalilo'o'; ku ts'o'okole', yaan wá jaytúl máak in k'aj-óoli'i'. Le kaaja', je'ebix u láak' p'enkech mejen kaajo'obo' ti' kool kuxaan tuu láakal u yóotsil máakilo'ob; ti' le ki'ichkelen lu'um ku kaxtik u kuxtalo'obo'. Le kaaja' jach k'aj-óola'an tuu beelil tumeen ma'atech u máan jun p'éel ja'ab wá ma' ku menta'al u cha'anil jun túul ki'ichkelen yuum ku kanáanta'al te' kaaja'. Le j-óok'lale', ya'abkach máako'ob ku taalo'ob tántánxel kaajil j-xíimbatik. Te' kaaja' j-úchchajeni', te' kin ts'íibtik le ba'ax ku ya'ala'al ten tumeen le nukuch máako'obo'; chén ba'ale' kin jóok'ol xan ti' tánxel kaaj xíimbal. Bey túun úchik u pájtal in tsikbal yéetel le nukuch máako'obo'.

Bin ka'aj in ts'íibt u k'aabá'ob yéetel u k'aaba' u kaajalo'ob:

Yuum j-Transito Chan Kawich u kaajale' Saban, enero ka'aj j-kóojen in xíimbate ti' ja'abil 1981.

Yuum j-Placido Cupul, u kaajale' Peeto, enero ka'aj j-koojen in xíimbate tuu ja'abil 1981.

Yuum j-Tirso Uuk, u kaajale' Peeto, enero ka'aj j-kóojen in xíimbate tuu ja'abil 1981

Yuum j-Marcos Cupul, u kaajale' Sacalaca, enero ka'aj j-kóojem xíimbate tuu ja'abil 1981

Yuum j-Edmundo Ka'mal, u kaajale' Tíhosuco, abril ka' j-kóojen in xíimbate tuu ja'abil 1981

Yuum j-Magdaleno Cuxin, u kaajale' Señor, abril ka' j-kójen in xíimbate tu ja'abil 1981

Yuum j-Juan Ek', u kaajale' X-Ka'akal Guardia, mayo ka' j-kóojen in xíimbaté tuu ja'abil 1981

Yuum j-Marcelino Kuxiri, u kaajale' X-Ka'akal Guardia, mayo ka' j-koojen in xíimbate tuu ja'abil 1981

Yuum j-Filomeno Colli', u kaajale' Peto, mayo ka' j-kóojen in xiimbate tuu ja'abil 1981

Yuum j-Francisco Tuus Peña, u kaajale' Túus-Ik', mayo ka' j-kóojen in xíimbate tuu ja'abil 1981

Yuum j-Esteban Xool, u kaajale' X-Tepen, mayo ka' j-kóojen in xíimbate tuu ja'abil 1981

Yuum j-Basilio Uj, U kaajale' Chuun Oox, mayo ka' j-kóojen in xíimbate tuu ja'abil 1981

Yuum j-Agustin Chan, u kaajale' Chan Kaaj Derepente, mayo ka' j-kóojen in xíimbate tuu ja'abil 1981

Yuum j-Santiago Keen, u kaajale' Chuun Oon, mayo ka' j-kóojen in xíimbate tuu ja'abil 1981

Yuum j-Cristino Peech, u kaajale' Chuun Ya', mayo ka' j-kójen in xíimbate tuu ja'abil 1981

Yuum j-Leopoldo Ts'íib, u kaajale' Chan Santa Cruz, mayo ka' j kójen in xíimbate tuu ja'abil 1981

Yuum j-Juan Bautista. Xool Witsil, u kaajale' Chuun Ju'ujub, mayo ka' j-kóojen in xíimbate tuu ja'abil 1981

Yum j-Francisco Tun, u kanjale' Chuun Ju'ujub, mayo ka' j-kóojen in xíimbate tuu ja'abil 1981 Xan.

Tuu láakal le nukuch máako'ob tin ts'íibtaj u k'aabaoba', yéetel tuu láakal u muuk' in puksik'al kin k'áat óoltik ti' yuumtsilo'ob ka xi'ik utsil ti'ob.

3. BA'AX J-BEET U LIIK'IL ÓOTSIL MÁAK J-BA'ATE'EL YÉETEL TS'UUL

Tu ja'abil 1511 ka' yáax k'uch le sak wíiniko'ob waay te' t-lu'um tuu tojil u kaajil X-Kusamil,⁷ yók' k'áanaab j-k'ucho'ob chén p'elak úchik u kóojlo'obe', ka' jo'op' u ch'a'apachtiko'ob óotsil u ti'al ka' j-meyajta'ako'ob, beyxan u paalalil tánxan u jáaymolta'alo'ob u ti'al u paalitsilto'ob, u mejen x-ch'úupalilo'obe' tánxan u ch'a'ako'ob u ti'alto'ob. Le ka'aj j-jo'op' u cho'ok'ol óotsil máak u ti'al meeyaj ti' ts'uule', mix táan u kibiko'ob ka'achi, le mix táan u yóltiko'obo' ku meenta'al loob ti'ob, le j-ó'olale' le kán t'a'anko'obo', tsaa u bino'ob, la'aj ka'aj j-p'áate', keex ma' u k'áato'obe' áalkabil u bino'ob, tuumen wá ma' u mentiko'ob beyo' ku tse'elo'ob beej, ku kíinsa'alo'ob yéetel jaats', wá ma'e', ku ji'ich'il u kaalo'ob.⁸

Tuu láakal le meeyaj ku yúuchulo', k'íin ku t'úubule' ku p'a'atal, wáa ma'e' tak tuu yáak'abilil táan u yúuchul le meeyajo' u ti'al káajsbil tuu ka'aten ma' ki' sásaki'. Tuu k'aan ku líik'ilo'obe' ku bino'ob te' meeyajo', mina'an ka' ts'áabak u yo'ocho'ob táanil, je'elili' wal u ti'ich'ij ka' wáal waaj ti'obe' bey ta'aytak u p'atko'ob u meeyajo'obe'.

Le kán líik'ik yáalkabo'ob tuu k'aano'obo', yáax ba'ax kun u mento'obe', ku bin u xóolch'intubáob tuu táan le t'suulo' u ti'al u ts'u'uts'ko'ob u k'ab, le kun chan ku'uchtal u k'uchul tumeen ma' séeb j-líik'ike'e', te' wa'akbal jun túul máak yéetel jun xóot' suum u ti'al túun xiixkúnsbil u paacho'ob yéetel jaats', tumeen yaan máak jach chén jaats' u biilal ts'a'anil tumeen le ts'uulo'ob ich le óotsil máako'ob ku paalitsilta'alo'obo'.⁹

U k'aasil le meeyaj ku mentiko'obo' je'eke'en paalitsil ma' béychaj u ts'o'oksik le p'isa'an tio', ku k'astal yokil ki' óotsil xiib; tumeen kuu ch'a'abal le suum ts'ama'an ich le ja'o', ku tse'e'el u nook' u tia'al túun xiixkúnsbil u paach yéetel jaats', le káan ts'o'okoke' táan u yiitslankil u si'inel óotsij xiib xiixchaja'an tumeen le suumo'. Ja'alikij óotsil atantsile' le káan ookok le áak'abililo' táan u yilik bix kun u ts'ak le íinchantsilo' le óotsil x-ko'olelo', ku ch'a'ik le pak'al yéetel le ta'abo' u ti'al túun u ts'áa te' pu'uch ku yitslankilo'. Le óotsil máako'ob ku ja'ats'lo'obo' mix u chitalo'ob wee'nel ku béytaal tumeen tak'an yaj u pu'ucho'ob óoltsilo'obi'. Bix u chan je'es kubáobe', chén ja'alil noktal weenele' le káan t'a'anko'obe' ku kutalo'ob; bey u máan áak'ab ti'obo', tak káan t'a'anko'ob píik' sáasil yéetel u chokwilil táan u ka' bino'ob te' meeyajo'. Bey j-suukbesa'ab u menta'al u meeyaj le k-éet ch'i'ibalo'ob tumeen le ts'uulo'obo'.

Le úuch ka'aj j-k'uch le j-sak wíiniko'obo', u yéet taalako'obxan le nukuch j-k'iino'obo'. Láayli u yéet ts'uulilo'obe', leti'obxane', chén p'elak u k'uchulo'obe' ka'aj jo'op' u kaansiko'ob ti' óotsil máake' u chín poolt le k'ujo'ob tuu kuchaj u taaso'obo'.

Le óotsil máako'ob túno', mix táan u yóoltiko'ob ka'ach u kano'ob le túmben payalchi' ku kansa'al tio'obo' tumeen mix k'a'ana'an ti'obi', óotsil máake' yanili' yumtsilo'ob ichilo'obe'. Le yumtsilo'obo', ku yántiko'ob óotsil, je' bix u j-beetik le yum cháako'obo', wá le nukuch iik'o'ob j-kanátik le nalo'. Le j-beetik túne', ba'ax túun u ti'al ti'ob túmben k'uu' Le j-cho'ok' ti'ob tumeen le j-sak wíiniko'obo', mix k'aj-óolta'an ichil le k-ch'i'ibalo'ob ka'ach úcho'o'.

⁷ Rubio Mañé, Igiacio. Cap. II, 1957. ops. cit. pags. 153-154

⁸ Entrevista con el Sr. Eduardo Ka'mal en la comunidad de Tihosuco, Municipio de Felipe Carrillo Puerto, Estado de Quintana Roo; Oriundo de Tek'ón, Yucatan. Abril 26 de 1981. Ficha No. 214

⁹ Entrevista con el señor Esteban Xóo1, en la comunidad de X-Tepén, estado de Yucatan. Mayo de 1981. Ficha No. 761

Le ka'ansaj ku beetik le j-k'iino'ob ti' óoltsil máak yéetel u loobibo', leti' mentmail u k'e'exel u tuukul jujun p'iitil. Tumene', ku ya'aliko'ob le ts'uulo'ob yéetel le k'aak'as j-k'iino'obo' tuu láakal le ba'al tuu taaso'obo' láaj ma'aloob je' bix bin u t'aanankilo'obo', u búuko'obo', u jaanankilo'obo', u p'enkech k'ujo'ob yéetel u chuukáan ba'alo'ob tuu taaso'obo'. Je' túun bin óotsil máak ya'aliko'obe', tuu láakal ba'al yaan ti'e', wá tuu láakal ba'al u yoojele' mix bin utsi', mix ba'al bin u beelal tuu t'aano'ob. Ku ts'o'okole', jach jun puli' mix jaaji'. Chén táan u ya'aliko'ob; tumenile', mix táan u na'atiko'ob le buka'aj ba'al jats'uts u yoojel le j-ki'ichkelen ch'i'ibal Maayáobo'. Tumene', bix kun j-a'albil wá k'aas le ts'aak ku beetik le nukuch máako'ob chén yéetel u le' xíwo'obo', wáxan le ch'a'aj cháak ku beetik le j-meeno'ob tu'ux ku k'áatiko'ob ka' k'áaxak le ja' u ti'al ka' mak u ki'ichkelen i xi'imil le kool pak'a'ano'.¹⁰ Tuu láakal le jats'uts ba'alo'ob tún beyo' ti' le nukuch yuum tsilo'ob ku jooya'abo', ti' leti'ob ku k'áat óoltal. Le j-óo'lal túne', ba'ax kun u ya'alo'ob wá k'aas le buka'aj ba'al u yoojel le úchben máako'obo'. Ku ts'o'okole', le ka'ansaj ku beetik le j-k'iino'ob k'ucho'ob yéetel u yéet j-sak wíinkilo'obo' ma' chén yéetel u yutsili'. Wá ma' táan u bin óotsil máak le tu'ux ku kansaj le j-k'iino'obo' yéetel u jaats'il ku bino'ob j-ch'a'abil; le ku yantal u pechubaj jun puli' mix u káat j-bino'o', kiinsbil u menta'alo'ob tumeen le waacho'ob u taasmo'obo. Le u biilal úchik u taasa'alo'ob u ti'al u táas le k-ch'i'ibalo'obo'. Ya'ab ba'al u beetmo'ob k'aas ma' k'a'abet u tu'ubsa'ali', je' bix le u beetmo'ob le j-k'iino'ob ti' u paalal le k-ch'i'ibalo'ob le úcho'; tumene', ku li'iko'ob bin tuu láakal u ux-lóo'baye'enil le x-kolelo'obo' u ti'al u beeto'ob óolaj ti'ob. U jaajile', chén ku ch'iko'ob u ti'al u yéet weeneto'ob; bey j-suukchajik ti' le j-k'iino'obo'. Le túun kán u yilo'ob ts'o'ok u k'ojá'antal le x-ch'úpalaal u ch'a'amo'obo', ts'o'ok u yo'omkinsiko'obe', ku kinsiko'ob, beyo' ma' táan u na'ata'al tumeen le taatatsilo'obo' baax le ki seen beetiko'obo'. Le káan ts'o'okoke', ku jáax muktiko'ob tuu tséel u naajilo'ob le tu'ux kaja'ano'obo'. Ja'alikil le taatasilo'obo', le káan p'áatak ma' táan u yilik u paalalo'obe', ku bino'ob tuu yiknal le j-k'iino'obo' u ti'al u k'áato'ob tu'ux j-ts'o'ok u paalalo'ob; le j-k'iino'ob tuno', ku ya'aliko'obe' ma' u chén tukulta'alo'ob, wá tuu yóok'lal le x-ch'uupalalo'ob u ch'a'amo'obo', uts yanilo'ob: "Ts'o'ok u bino'ob tuu yiknal j-ki'ichkelen yuum", ku t'aanoob. "Mix bik'in u ka' suuto'ob ch'a'abilako'ob jun páakilio' tumeen j-ki'ichkeien yuum", ku yaaliko'ob.¹¹ Bey u sén tuus le k'aak'as j-k'ino'obo', beyxan u tuus le p'aatalo'ob tak bejla'ka. Le p'aatalo'ob bejla'a', ma' tuu ki'imaktal u yoolo'ob p'a'ato'ob j-tsiminil le óotsilo'obo': ayik'alo'ob, ayik'únsa'ano'ob tumeen le maaxó'ob j-bak'eltnail le t'aan ku beetiko'obo'.

La ka'ach úcho', tu láakal le óotsil mako'obo' te' ku meyajo'ob yiknal le ts'uulo'obo'. Ti' le buka'aj meyaj ku beetiko'obo' chén u chan p'íit janal ku náajaltiko'ob; jaaj ku ts'áabal tu'ux u yantalo'ob, chén ba'ale' chén tu jáal le nukuch naj tu'ux kajakbal le nukuch ts'uulo'obo' te chok'okbalo'ob pa'te' yéetel u mejen paalalo'obi'. Ti' x-mejen juutul naj kajakbalo'ob; masewále' mix ba'al ku k'in ti'.

Mix u muuk' u tia'al. Ts'uul tia'altik. U jajile' tu láakal ba'al yan te'ej j-lu'umo', ts'uul ti'altik.¹² K'a'abet u ch'aik máak tu tuukul le buka'aj ba'al u beetma le ts'uulo'obo'; beyxan le nukuch sak j-k'iino'obo', le j-beetik túun jach ma'alo'ob ká' k'a'ajsa'ak ti' tuu láakal óotsil

¹⁰ Entrevista con el señor Marcos Kupul en la comunidad de Sacalaca, Municipio de José Ma. Morelos, estado de Quintana Roo. Enero de 1981. No. de ficha 102

¹¹ Entrevista con el señor Francisco Tuus Peña en la comuriidad de Felipe Carrillo puerto, estado de Quintana Roo, Oriundo de Tusik. Mayo de 1981. Ficha No. 691

¹² Entrevista con el señor Tirso Uk, en la coiunidad de Peto, Yucatán (cabecera niunicipal). Enero de 1981. Ficha No 13

máak le loob u meentmo'ob ti' le k-ch'i'ibal Maayáoba'. Le úucho', jach talam le ba'ax ku mentiko'obo' tumeen tak u yóotsil x-ko'olelilo'ob ku menta'al u meeyajo'ob; mina'anxan je'eel ti'ob. Máan k'ín tan u juuch'o'ob j-ka'. Tumene', leeti'ob ts'a'ano'ob meyajtik le p'enkech wíinik ku meeyajo'ob tuu yiknal le ts'uulo'obo'. Le j-ó'olaltune', le óotsil maako'obo' j-suukchaj u tse'eel u yatano'ob, mix ba'al yaan yilo'obi'i: tuu k'ab ts'uul p'aatalo'ob. Ku ts'o'okole', leeti'obxan j-yéeyik u t'a'ajtakilo'ob u ti'al u biso'ob u mento'ob jach le ba'ax u k'áato'ob yêetelo'obe'. Mina'an j-loobaj ku kibik j-bin tuu paach le k'aak'as ts'uulo'obo' tumeen u yabilmo'ob u wíichamo'ob beyxan u mejen paalalo'ob; ba'ax túun ku yúuchulé', le mixtán u yóotik bin tuu paach le ts'uulo' k'ínsbil u menta'alo,ob yéetel jáats.

Tuu láakal le mejen kaajo'ob tu'ux kajakbal le ts'uulo'obo' te' ku beeta'al u meeyaj le óotsil máako'ob kajakbalo'obo'o; le beetik túun tuu láakal le muuk' ku puliko'ob yók' le meyajo', leeti' beet u ya'abtal ba'al ti' le k'aak'as ts'uulo'obo'; chén bey u yokoltiko'ob le u muk'ob' le ya'abkach wíinik ku meyajo'ob tuu yiknalo'obo'. Le túun j-beetike' je' ba'ax uts u yiliko'obe', chén u t'aano'obe' tán u menta'al meeyaj ti'ob tumeen le óotsil maako'obo'. Bey tún úchik u menta'al u nukuch pak'il najil.o'ob jach táaj jats'utstak, ki'ichkelentak, tu'ux kajakbalo'obo'. Beyxan u nukuch pak'il naajilo'ob le u k'ujo'ob tuu taaso'obo'. Le buka'aj muuk' u puliko'ob le óotsil máako'ob yóok'ol le k'aak'as ts'uulo'obo', mix jun p'íit bo'ola'an ti'obi'i', tumeen le úucho' mina'an u bo'olil le meeyaj ku beeta'al ti'obo'. Ma' k'aj-óola'an ba'ax le bo'ol meeyaj ti' le k-láak'o'obo'o.

U láak'ile', tuu láakal le buka'aj ki'ichkelen lu'um yaan ti' le óotsil k-láak'o'ob ka'acho', láaj tse'el tio'ob tumen le ts'uulo'obo'.¹³ Le úchik u tse'eel le lu'um tio'obo, jach táaj náak' tio'ob tumen te' ku kaxtik u kuxtalo'obi'i. Ma tún ma' talam u na'ata'al ba'ax j-óo'lal jach mina'an u xuul úchik u k'uuxtalo'obi'. Bey tún p'áatik mix ba'al ku k'in ti' le buka'aj ya'abkach óotsil k-láak'o'obo'.

Le ya'abkach lu'um j-ch'a'a'ab ti'obo'; ba'ax tuu mentaj ts'uule' tuu láaj k'alpachtaj; ka'aj tún j-káaj u but'ik óotsil máako'ob u ti'al meeyajtiki'. Te' tún j-káaj u beeta'al ya'abkach jejelás meyajo'obi'i:

J-beeta'ab kool, too, paak'al su'uk, j-pa'ak' i - xi'im, j-pa'ak' piits', j-pa'ak' kij yéetel u láak' p'enkech ba'alo'ob tuu taasaj le ts'uulo'obo'.¹⁴ Tuu láakal le ba'al j-pa'ak'a', ya'ab u meeyjul. Le j-beetik tune', te' ku cho'ok'ol le óotsil k-láak'o'ob yóok'olo', u ti'al j-meeyaj beyo'ob ba'alche'e'.

Sánsamale' ya'ab wíinik ku k'íimil yóok' le meeyaj ku yúuchulo', sánsamal xan u bin u jach óotsital máak tuu k'ab le ts'uulo'obo'. U p'aaxile' mix bik'in u xu'ulul u bo'otiko'ob, tumeen le jujun p'íit ba'al ku ts'áabal ti'ob u p'axo'obo', jach mina'an u xuul ko'ojil; ts'uule' chén jach je' bix u k'áate' bey u ts'ik le ba'al j-p'axbilo'. Leti' tún ka'aj j-jo'op' u yantal u tuukulil u líik'il j-ba'ate'el óotsil máak yeteel ts'uul. Le ka' j-jo'op' u náats'al u k'ínil u yúuchul le ba'ate'elo', le ka'axan j-káaj u yu'uba'al u ch'a'achi'ta'al u k'aaba' le nukuch taata'obo'. Leetio'obe' láaylixan óotsil máako'obe': yuum Cecilio Chi', yuum j-Jacinto Paat, yuum j-Bonafacio Novelo yéetel u chuukán ya'abkach nukuch máako'ob taakxan u péeksiko'ob kaaj u ti'al u ts'aáob u xuul le loob ku mentik le tsuulo'obo'.

¹³ Entrevista en el señor Juan Bautista Xóol Witsil en la comunidad de Chuun Juub, municipio de Felipe Carrillo Puerto, estado de Quintana Roo. Mayo de 1981. Ficha No. 506

¹⁴ Entrevista citada, señox Tirso Uk. Ficha No. 2

Yuum j-Jacinlto Paate', u kaajale' X-Jo'otsúuk. Chén ba'ale' yaan jump'êel u kajtalile' u k'aabae' Kulumpich, ma' náach X-Jo'otsúuki'i'. Leeti' tún le k'inako', ya'abkach máak ku bisikuba yéetel.

Yuum j-Cecilio Chi'e' u kaajale' Tepich leti'e' jun túul nojoch máak jach uts u bisikuba yéetel a yéet óotsjlilo'ob, chen ba'ale' ts'uule' jach u p'ektma le nojoch maaka' ma' u k'áat mix u yili'.

Yuum j-Manuel Antonio Aaye', u kaajale' Chichimila', úchili' xan u k'aj-ôolt ya'bkach máako'obe' , tumene' ts'o'okili' xan u yáax ba'a'te'el ichil le ts'uulo'obo', (beey xan j-Cecilio Chi).¹⁵ Ts'o'okili' u kanik bix je'el u béytaal u to'opoj le j-waacho'obo'. Beyxan yuum j-Bonifacio Novelo, u yoojel bix u yúuchul le ba'ate'elo', ku bisikubaxan leti' yéetel le óotsil máako'ob ku beeta'al loob ti'obo'; le j-beetik túune' mix saajki'.

Te' tún tuu kajtalil yuum j-Jacinto'o', te' ku much'ikubáo'ob u tsikbalto'ob bix kun j-lík'ilo'ob j-ba'ate'el yéetel ba'ax k'iinil.

Yuum j-Manuel Antonio Aye', yaan u láak' óoxtul máak u k'aj-óole', láyli' u yéet máano'ob úch ka'ach te' j-ba'ate'elo'. U k'aabáobe' yuum j-Rudensindo, yuum j-Felipe yéetel yuum j-Santiago Puuk. Tuu láakal u k'aaba'obej nukuch máako'obo' ts'o'ok u tsibta'al te' ju'una'. Le ti'ob u poolil le ba'ate'elo'.

BIX U K'ASA'ANIL LE TS'UULO'OBO'

Le ts'uulo'obo' ja'ali meeyaj loob u yoojel u beeto'obe'.

Keex juupul bey óotsil máako'ob yóok'ol le meeyajo', ku ts'o'oksa'al óolaj tí'ob. Le meeyaj ku beetiko'obo' le ka' j-p'aáte' tuu k'iinil tuu yáak'abilil júupubo'ob yóok'ol, jach jun puli' mina'an u je'elelil; ku tso'okole', ma' chén bey u yúuchul le meeyajo'o': yéetel u jaats'il ku cho'ok'olo'ob yíknal ts'uule', keex k'oja'an le óotsil máako'obo' ku ts'áabal meeyaj u mento'ob; ku ts'o'okole' mix táan u cha'abal u bino'ob tuu yotocho'ob tuu yóok'lal ka' ma'ak' u chital u muk'yajto'ob u k'oja'anilo'ob. Ba'ax kuu menta'al ti'ob tumeen le ts'uulo'obo', kuu túuxta'alo'ob j-láan k'altilo'ob keex k'oja'ano'ob; menta'anxan u kúuchil tu'ux ku k'a'alo'ob. Le bey k'ala'anilo'obo', ku ts'áabal u láak meeyaj u beeto'ob, ti' yaan xan u yuumil j-ilik wá tan u beetiko'ob, wáa ma'e', ku tooch'ta'abo'ob yéetel u jaats'il, chén p'eel u xu'upul le ba'al ts'áan ti'ob u mento'obo', táanili' u ts'áabal u láak' tí'obe'.¹⁶

Óotsil máak juupul te' yóok' meeyajo', ku yu'ubik wi'ij, ku muk'yajtik uk'aj, ku ts'o'okole' yaan k'iine' k'oja'an. Le túun meetik yók' le meeyaj ku kíimilo'. Ts'uule' ba'ax u k'áajti' le ba'al ku yúuchul ti' le óotsil máako'obo'. Ts'uule' ba'ax k'a'abet ti' leeti'e', u muuk' le óotsil máako'obo'.

Ts'uule' jach máaja'an u xuul k'asa'anil, tumeen tuu láakal le óoltsilmáak ku meeyajo'ob tuu yíknalo' láaj u beetma u too'ka'al u k'aaba' tu púuch, bey u beeta'al ti' waakaxe' yéetel k'áak' ku ts'íibta'al tuu yoot'el wíinik. Ku mentjko'ob le ba'al béyo', u ti'al wá ka' púuts'uke', le óotsil meeyil máako'obo' u yoojel ts'uul bix kun u k'aj-ôolt, le káan u ka' chuke'. wá mae', yaan ts'uul ku mentik u jáak ch'akta'al u ni' le máasewalo', wáa ma'xane' ku ts'élel jun

¹⁵ Gonzalo Navarro M. 1970. ops. cit. pag. 76

¹⁶ Entrevista citada, señor Edmundo Ka'aia1. Ficha No. 221

xéet' u le' u xikin. U jaajile' bey alak'bil ba'alche' óotsil máak tuu k'ab le ts'uulo'obo'. U k'aasil ti' le ts'uulo'obo', jach ma'atech u meeyajo'ob leeti'ob; mix jun téen ku líik'sik u k'abo'ob u ti'al ka' meyajnako'ob. Leti' le óotsil máak'ob u chok'mo'ob j-meeyajo', ku meeyajo'ob keex yéetel u wi'ij, yéetel u yuk'ajil, yéetel u jaats'il kex yóok'ol meeyaj ka'aj kíimiko'ob, k'oja'anilo'ob. Bey túun le toop ku menta'al ti' le k-láak'o'ob tumeen le ts'uulo'obo'.

MEEYAJ KU YUUCHUL TU YIKNAL TS'UUL

Te' ju'una', k'a'abetxan u ts'íibta'al ba'ax meeyjil ku menta'al tuu yiknal ts'uul u ti'al ka' ojélta'ak tumeen tuu láakal le k-ch'i'ibalo'ob kuxa'ano'ob bejla'a', bix úchik u xu'upsa'al u muuk'o'ob yóok'ol le meeyajo'. Le mentik túune', tuu kajtalil ts'uule' jejelás meeyaj ku menta'ali'ti', ku beeta'al u meeyjul kool, u meeyjul paak'ál, u meeyjul páak, u meeyjul jo'och kij yéetel ch'oot, te ch'oot ku yúuchulo' te' ku yóoksa'al le k'ájk'aj ja' ikil u kálkunsal le óotsil k-láak'o'obo'o.¹⁷

Le meeyaj p'isa'an ku mentik le k-láak'o'obo' mix táan u yila'al wá chichán wá nojoch u wíinikilo'ob. Ku ts'o'okole', jach ya'ab le meeyaj ku ts'áabal u mento'ob, le túun j-beetik ma'atech u ts'o'oksiko'ob ti' jump'éeel k'iin; le káan saasake' yaanal meeyaj ku ts'áabal u mento'ob, chén wá ba'ax k'iinil ku ts'áabal táanchúmuk k'iin u je'elo'ob. Chén ba'ale, mix táan u je'elo'ob tumeen le meeyaj p'aatal pachil ma' ts'o'okokxa'ano'o leeti' le kun j-mentbil te' k'iino'.¹⁸ Le j-mentik mix bik'in ku yantal u je'elil, kíimil ku beetiko'ob óotsil xiibo'obe' ku je'elelo'ob.

Ti' tuu laakal le meeyaj ku yúchulo', ts'uule' u ts'áama juntúl máak ilik leeti' le ku ya'alal u "mayolilo" leeti'xan j-k'ubik tuu láakal le meeyaj ku yúuchul tuu yiknal le ts'uulo'.

Le jujun p'íit ba'al ku ts'áabal u p'aax le óotsil máako'obo', laj na'aksa'an u tojol, beyxan u nu'ukul le meeyajo'.

Ko'ojkínta'an máaskab, báat, x-lóob; beyxan jebix jujun p'íit ba'al ku ts'áabal ti'ob u jaanto'obo': bu'ul, i xi'im, ta'ab yéetel u láak' jujun p'íit ba'alo'ob. Le mentik túun le p'aaxo'obo', jach jun puli' mix bik'in u bo'ota'al, u p'axmajuba máak tak kén kíimik.¹⁹

Bey túun le nojoch toop u bajma le ts'uulo'obo'; le mentik tak bejlae', ma' tu'ubuk ti' le k-láak'o'ob bix u kisinil le j-sak wíiniko'obo'.

BIX UCHIK U YUUCHUL LE BA'ATE'ELO'

Le je'ela', u tsikbalil le ba'ate'el j-úch tuu ja'abil 1847 le mentik k'a'ana'an u ts'íibta'al tu beel je' bix j-úchik u tsolik le nukuch máako'ob in wéet tsikbalnajako'obo'. Ku ya'alik túun bey le tsikbala'.

Le óotsil máako'ob ku to'opolo'ob túuno', j-náak' le ba'ax ku seen beeta'al ti'obo' ka' j-jo'op' u much'ikubáo'ob u múul a'a'lto'obe' ts'o'ok u jach ti'ibital u mu'k'yajtiko'ob le loob ku menta'al tí'ob tumeen le ts'uulo'obo'. Ti' túun tu jets'o'obe' k'a'abe'et u ja'abal máaskab,

¹⁷ Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No 109

¹⁸ Entrevista citada, señor Tirso Uk. Ficha No. 12

¹⁹ Entrevista citada, señor Tirso Uk. Ficha No. 14

ba'al túune', ma' u ti'al u meeyajta'al ts'uuli.'. U ti'al u ch'a'akal u suumil ikil u k'axmail wíinik.

Je'ela' úuchili' jo'op'ok u taasiko'ob ka béychaje'. Ja'alij ka' j-ts'o'ok u láaj máano'ob kaajal kaaj u tsikbato'ob ba'axten kun u chumbeso'ob le ba'ate'olo', yéetel xane', táan u yiliko'ob u much'ikúnsiko'ob jujun p'ítil u nu'ukul le ba'ate'elo': j-bin u kaxto'ob túux kun u maano'ob ts'oono'ob, ku ts'o'okolxane', u máakilo'ob u lu'umil Belise'e' j-káajxan u túuxtiko'ob ya'abkach ts'oon ti' le k-láak'o'obo'.²⁰

U poolilo'ob le ba'ate'elo', u k'abao'obe':

Yuum j-Cecilio Chi', yuum j-Jacinto Paat, yuum j-Manuel Antonio Aay, yuum j-Bonifacio Novelo, yuum j-Rudensindo, yuum j-Felipe yéetel yuum j-Santiago Puuk; le u ts'ook óoxtuloba' Chichimila' u kaajalo'obin.

Ku ya'ala'ale' le k'inakbin táan u lík'sikuba máak u ti'al le ba'ate'elo', beybin u wo'och' s'íniko'obe', bey yaniko'ob ti' le mejen kaajo'ob tu bák'paach le u nukuch poolil le ba'ate'elo'. U k'án xot'ma u yóolo'ob u ti'al túun u xiixkúnso'obe k'aak'as ts'uulo'ob yéetel le k'aak'as j-k'íino'obo'.

Ya'ab u tsikbalil yaan bix úchik u ya'abtal máak tuu paach le nukuch máako'obo'; je' bix nojoch yuum j-Cecilioe', ya'abchaj máak j-bin tu paach tumeen leetie' ya'ab uts tu mentaj ti' le u yét ch'i'ibal Maayáo'obo'; le ka'ach úucho', je'enkech óotsil máak ku númyajtik u pú'uts'ul tu k'ab ts'uule', tu kajtal yuum j-Cecilio ku bin j-wa'atal. Wá mae', tu kajtalil yuum j-Jacinto, te' x.-Kulumpicho'; le nukuch máako'ob je'elo'oba', jach uts tuukul yaan tu poolo'ob tumeen ma'atech u ka' sutiko'ob le j-puuts'o'ob le tu'ux j-luk'o'obo', beyxan u mentiko'ob u láak' u nukuch poolil le ba'ate'el yano'ob te' mejen kaajo'obo'. Le j-óo'lale' bey túun úchik u ya'abtal máak tu paacho'obo'.

Ichil le ts'uulo'obo' j-suukchaj ti'obe' le káan púuts'uk juntúl u paliltsilo'ob, jun túul tuu yiknal u láak', jun túul ku bin j-wa'altale', le káan chu'ukuke' ku menta'al u suut tu yiknal le u ts'uulil tu'ux j-pú'uts'o'.

Yéetel xane', séb u k'aj-óolta'al: u k'aaba u ts'uulile' ti' too'ka'an tu pu'uche'. U jach k'asa'anil le ts'uulo'obo', yaan k'íine' tuu táan pool le ôotsil máako'obo', te' u jóon too'kma u k'aabaobi'i'. Wá ma' xane', tu'ux ku k'aj-óolta'alo'obe', tu xikin tsela'an jun xeet' tí'obo'o'.

Le mentik túune, tu láakal le ba'al jats'uts ku mentiko'ob le yuum j-Cecilio wá le yuum j-Jacinto Paato', le ts'uulo'obo' jach jun puli' ma' uts u yiliko'obi'; ma' uts tuu t'aano'obi'. Le mentik túun ch'a'ap'ekta'an le nukuch maako'obo'. Ka' tia'alelo' ya'abkach wíinik ts'o'ok much'ikuba tu paach le nukuch taataobo', le ba'ate'el kun u lékso'obo', ojéela'ane' tu yóok'lal u seen kasaanjil ts'uul; ku ts'o'okol xane, táan u nu'uktiko'ob ti' le meen kaajo'obo' bix kun uuchuj le ba'ate'ebo.

U poolilo'ob le ba'ate'el yano'ob X-Jo'otsuk, yéetel Chichimilao' ka'a' túun tu much'aubao'ob u ti'al u pulo'ob u k'iinil le káan u káajso'ob le ba'ate'elo', te' ku kajtal X-Kulumpich yuum j-Jacinto Paato', te' ku much'ikubáo'ob u poolilo'ob u k'iinbeso'ob le x-kínsajtámbalilo'.

²⁰ Gonzalo Navarro M. 1970 ops. cit. pag. 77

Ba'ax jach u táaj p'EEK le óotsil palitsilo'obo' leti' le bo'ol ku mentiko'ob ti' le nukuch j-k'ino'obo' tumen je ba'ax mejen cha'ànil ku mentiko'obe', yan u meenta'al u bo'olo'ob keex ma' u k'áato'obi'. U jaajile' óotsil máak j-tséntik le nukuch ts'uts'ul j-k'ino'obo'. Le mentik jach táaj k'uuxilnaj wíinik tumeen wá ku ts'o'okol u beel le tánkelen xi'ipalalo'obo', yaan u bo'olo'ob ti' le j-k'íino'obo', keex ma' u k'áat le óotsij. paalalo'obo'o'. Wáxan ku bisa'al le mejen paalal j-t'ojbil ja' tu poolo'ob tumeen ku ya'aliko'ob le k'iino'ob jach k'a'abeto', yaan xan u yúuchul u bo'olil. Ma túun tu yóok'lal le je'elo' óotsil máake' mina'an tu'ux u 'ch'a'ik u yiik'o'ob. Le mentik túune', tu yóok'lal le buka'aj ba'al ku menta'al ti'obo', ka' tu ya'alajo'obe', ts'o'ok u k'uchul u k'iinlil u p'aatal mix ba'al kun u bo'oto'ob ti' le j-k'iino'obo'. Ts'o'ok u náakal u yôlo'ob ti' le buka'aj ba'al ku yúchul ti'obo'. Yêetelile', ma' le báax kun u yóoto'obe'e' ma' leeti' kun u mento'obi'. U ts'ookbalak túun le múuch' tsikbal j-menta'ab tumeen le nukuch máako'ob te' tu kajtalil X-Kulumpicho', mina'an yuum j-Manuel Antonio Aay. Ku ya'alik túun yuum j-Cecilio ti' j-Jacinto Paate', jach k'a'abet u túuxta'al jun xéet' ju'un ti' tu kaajil Chichimila'; j-Cecilio tuune', ka'aj tu ts'íibtaj le ju'uno' u ti'al j-bisbil ti' j-Manuel, tu'ux ku ya'alik beya':²¹

“Tepich, julio tu ja'abil 1847.

Yum j-Manuel Antonio Aay. In jach nojoch láak', meent ti' ten uts a wa'alik kaaj ts'o'ok u t'a'anal u ti'al le ba'ale', tu yók'lal xan a wa'alikten ba'ax k'iin in k'atxan ka'aj wa'alten wáa ma'alo'ob in tuukul in pulikinba tu yóok'ol X-Jo'o Tsúuk u ti'al beyo' ka' páatak k-k'amik je'ba'ax toopil ka' taake'; bey túuno', kin pá'atik ka sut teen a t'aan way ichilo'on le lik'a'anilo'on te j-ba'ate'ela'. A'a'lten ba'ax k'iin a taal way tin wiknale', tumeen waye' tán u máan u chuukil in paach le túun j-beetike', utsak ta wóol a ts'aik in woójélt ka'ap'éel wá óoxp'éel k'iinil u bin a taal. Bik tu'ubuk tech a núukikten le t'aana', a woojel jach táaj uts k-bisikba.

Cecilio Chi'”²²

Le ju'un j-túxta'ab ti' yum j-Manuel Antonio Ay tumeen yuum j-Cecilio'o' u ti'al u yiliko'ob jayp'éel kaaj ts'o'ok u much'iko'ob u ti'al túun u léeksiko'ob le ba'ate'elo'. Le túun le ju'un j-ts'íibta'ab tumeen yuum j-Cecilio te' tu kaajil Tepicho' j-yeéya'ab u yuumil máax kun j-bisik; le mentik chén p'elak úchik u ts'abal ti' le u máakilo' tu séebil ka' tu jalaj yokil tu kaajal yuum j-Manuel te' Chichimilao'. Le ka' j-k'uch te' j-kaajo', jun tats'ak tu naajil je nojoch máak j-bino', ka'aj j-k'oopnaji'; ma' sáme'e', ka' j-je'eb le joolnaj tumeen le atantsilo', ka j-k'áata'ab ti' le x-ko'olelo' wá kula'an u yíchan. Ka' tu núukaje' ma' kula'ani', biija'an ichil u kool chên ma' suunaki'; le máak túno', ka tu ya'alaje', yaan jump'eel ju'un tu taasaj ti'. Chén ba'ale', mix máak u láak' k'a'abet u yoojéetik chén túun p'elak u k'ubik le ju'uno', luk'ul tu mentaj te' j-kaajo' tu yóok'lal ma' u yila'al. Táan u t'úulbul k'iin ka'aj j-tíip'

²¹ Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha b. 138

²² Navarro González Moisés 1979. ops. cit. pag. 76 (transcripción hecha por el autor). Ver pagina 228, *Ensayo Historico Sobre Las Revoluciones De Yucatan Desde El Año De 1840 Hasta 1864*, Tomo I, por Serapio Baqueiro:

“Tepich, Julio de 1847.—Sr. D. Manuel Antonio Ay.-Muy Señor mi amigo, hágame Usté favor de decirme gatos pueblos hay avisados para el caso, para que usté me diga gando - Item quiero que usté me diga si es mejoro mi intento es atracar á Tihosuco para que tengamos toda provision, hasí aguardo la respuesta para mi gobierno, me dice usté ó me señala usté el dia en que usté ha de venir aca conmigo, porque aca me están siguiendo el bulto, por eso se lo digo á usté, me arusté el favor deavisarne dos ó tres dias ántes, no dejuste de contestarme no soy yo mas que su amigo que lestimia - Cecilio Chí.”

yuum j-Manuel, u'ul ku beetik ichil u kool yéetel u chan x la' x bak'al ook, kukuch lu'um u chan x-tsi'itsi'ik nook u búkintmo'; sabaknak u t'óon. Chén p'elak u kutsal tu k'aan táan u yúntikuba tumeen ka'ana'ane', ka' j-k'u'ub le ju'un ti' tumeen u yatano'; ka'axan j-tso'oltie' máax j-taase.²³

Chén p'elak u ts'o'okol u t'aan u yatane', ka j-líik' yáalkab ôotsil j-xiibé', chén u p'óok tu jámpaytaj u ti'al túun u bin t'aan yéetel u láak'o'ob u poolil le ba'ate'el kun j-úchulo', tu yóok'lalxan u tsikbatik ti'ob le ju'un j-taasa'ab ti', tumeen te' tu kaajil Chichimilao', ti' bin ya'ano'ob ôotsil j-Rudensindo, ôotsil j-Felipe yéetel j-Santiago Puuki'i'. U tukul ka'ach ôotsil yuum j-Manuele', u tsolik ti' le ôoxtul máako'obo' ba'ax ku ya'alik le ju'un j-túxta'ab ti'o'. Chén bey u k'aasil ba'al j-meente', ma' j-k'uch ôotsil j-xiib je' bix u tukultmail ka'a'cho'o'. U tia'al túun u máan tu chúmuk u k'iwikil le kaajo', ka'aj j-k'a'ajtie' u yookol u xíimbat u nojochil le kaajo' u ti'alxan ka' u xok le ju'un taasa'an ti' u yuum j-Manuelilo', tumeenxan leeti'e', ma' bin tu kanaj xooki'. Le nuxi' máak u nojochil le kaajo', u k'aaba'e' nuxi' j-Antonio Rajón, jun túul máak k'as ts'uul u yu'ubikuba ichil le ôotsil máako'ob te' j-kaajó. Ku ya'ala'ale', ma'alo'obxan u bisikuba ka'ach yéetel le yuum j-Manuel Antonio Aayo'; le mentiktune', j-ook u xíimbate, le ka'aj ook te' nuxi' pak'il naajo', ti' yáan túun le nuxi' j-Antonio Rajono'o', táan bin u ts'íib kulik, ka' tu tsik ubáo'ob; ka' j-ts'o'oke', ka' j-jo'op' u tsikbalo'ob; chén táan ichil u tsikbalo'obe', ka' tu ya'alaj yuum j-Antonio Ay ti' nuxi' j-Antonio Rajone', yaan jump'éel ju'un j-túuxta'ab ti' yuum j-Aayi'. Ka' tu ya'alaje', wá je' u menta'al uts u xo'okole' u ti'al ka'aj u yu'ub ba'ax u k'áat ya'ale' ka' túun j-ts'áab le ju'un ti' le nuxi' j-k'ak'as wíinik u xoko'. Le ka' j-ts'o'ok u xokiko', mix t'aan tu mentaj; jak'a'an bin u yóol tumeen le ba'ax ts'íib ta'an te' ju'un ti' le ôotsil yuum j-Manuel Antonio Aayo'. Ka' j-ts'o'ok u tsikbalo'obe', ka' tu ya'alaj yuum j-Manuel Antonio Aayo', táan u bin, chén jok'a'an j-xíimbal; ma' ki' bálak u paach ôotsil j-xiibe'e', ka' tu mentaj u tuxta'al lap'bil. Ma' sén sáame'e', leti' ku taasa'al akantánta'an. Chén p'elak u k'ujsa'ale', ka' t'áan k'alta'abil Ka' xan j-ch'a'ab ti' le ju'un u ts'áama ichil u nook'o'.²⁴

J-Antonio Rájone' ka' tu yilaj ma'aloob k'ala'anil ôotsil j-Manuel Antonio Aaye'; mix táan u pájtal u púuts'ule' ka' tu machaj u beeli Sak-i'. Bin tu beetaj u ti'al túun u bis le ju'un tu ch'a'aj ti' le ôotsil j-Manuel Antonio Aayo'. le nuxi' j-k'ak'as wíiniko', chén p'elak u k'uchul tu kaajil le Sak-i' o', jun tats'ak u bin yiknal u nojochil le kaajo', nuxi' j-Eulogio Rosado u k'aaba', ka' tu k'ubaj le ju'uno' yéetelxan ka' tu ya'alaj ba'ax ts'o'ok u beetik ti' le máax ti' tu ch'a'aj le ju'uno'. Nuxi' j-Eulogio Rosadoe', ka' tu ya'alaj ti' juntúl u nojochil le j-waacho'ob te' Sak-i'o' ka' pénak yéetel u láak' j-waacho'ob tu kaajil Chichimila'. U k'aaba' le j-waacho' j-Valentin Barrera.²⁵ Tu kaajil. Chichimilao', ts'o'okxan u ma'achalo'ob j-k'albij ôotsil j-Rudensindo, j-Felipe yéetel yuum j-Santiago Puuk; ts'o'ok túun u chukpaj kantboob k'alanilo'. Chén u yutsil j-lo'obale' ts'o'okili' bin u t'aano'ob yéetel u nuktakil le mejen kajtalilo'obo'. Te Kajtalilo'oba', u k'aaba'obe, X-Wa'alaj tuun, Ts'íitnúp, X-Ka'akal Kúpul, Xo'oken yéetel Ebtun.²⁶ Tu yá'abilile', ka' j-k'uch le nuxi' j-waach j-Valentjn Barrera yéetel u chuukán ya'abkach j-waacho'ob j-ch'ik yuum j-Manuel Antonio yéetel u láak' ôoxtulobo'. Le ka j na'achchajo'obe', jun tats'ak Sak-i' j-bisa'abo'ob j-k'albil; ma' t'úubuk le k'ino'o, ka'

²³ Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 139

²⁴ Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 140

²⁵ Baqueiro Anduze, Oswaldo 1973. ops. cit. pag. 249

²⁶ Baqueiro Anduze, Oswaldo 1973. ops. cit. pag. 248

j-bak'pachta'ab u chan naajil óotsil yuum j-Manuel Antonio tumeen le j-waacho'obo',²⁷ ka'aj j-ooko'ob ichil le chan x-laab naajo', ka' j-jo'op' xak'alta'al; ku ya'ala'ale', te' bin j-jóok'sa'ab ts'oono'obi' yéetel ju'uno'ob tu'ux ku paklan ts'íibo'ob ka'achi. Beyxan u chuukáan ba'alo'ob, láayli' u nu'ukul le ba'ate'el kun u lékso'obo'.

K'ala'anil yum j-Manuel Antonio te' tu kaajil te' Sak-i'o', táan túun u k'áatal u chi' ka' u ya'al ba'ax ti'al le ba'al j-kaxta'ab ich u naajilo'; táan xan u jôoya'al tu chi'e' ku ya'al ba'axten túuxta'ab le ju'un ti'o', yéetel u líik'ile' máax wá máaxo'ob bin j-túxt le ju'uno'. J-k'áta'abxan ti'e' tu'ux xan u ta'akmaubaob.

Yuum j-Antonioe', chilik te' tu'ux k'ala'ano', chén táan u yu'ubik u t'aan le j-k'aak'as ts'uulo'ob yéetel u t'aan le j-waacho'obo'; leeti'e', mix t'aan ku beetik. Ku tsikbalta'ale', jach jun puli' mix tu ch'a'aj saajkili', mix xan táan u ya'aljk ka' cha'abak. Ku ya'alik le nukuch máako'obo', jach bin u k'i'ik'el le úchben nukuch taato'ob ku yálkab tu wínkililo. U jajile', jach táaj j-xiib, ku ts'o'okole', keex táan u yu'ubik wi'ij yéetel uk'ajile', chén ku muk'yajtik, mix ba'al ku k'áatik.

Ku ya'ala'al ti'e', wá ku káantik tu láakal ba'ax u yoojele' ku bin j-utsil ti'; ts'o'okol xane', ku p'a'atal tu yiknal ts'uul j-kajtal, ma' tsaaj u meeyaji'. Wá túun leti' ma' u k'áat u ya'al le ba'ax ku jóoya'al tu chi'o' ik ba'ax taak u yoojéltik le ts'uulo'ob yéetel le j-waacho'obo', lelo' ku bin k'aasil ti' óotsil xiib: ku kiinsa'al. Beyxan u láak' óoxtul k'ala'ano'obo'o'. Ku ya'alik bin yuum j-Manuel Antonio Aaye' "beete'ex jach je' ba'ax a k'áate'exe'; tene' jun puli' mix ba'al in woojel. Je' u náakal a wóole'ex a k'áate'ex in chi'e'. Mix ba'al kin in wa'alte'ex; ba'axe', ts'o'ok a náaksike'ex in wóol in wu'uyik a senkech t'aane'ex; ba'ax kin k'áatik ti' te'exe', ka jóok'sene'ex wayé' u ti'al ka' xíik ts'ontene'ex, tumeen wá táan a tukultike'ex yaan in wa'alik te'ex le ba'ax in woojelo', chén kunel, mix ba'al kin in wa'alte'ex."²⁸

U nojochil u kaajil le Sak-i'o' tu ya'alaj ti' wá jay túl le j-waacho'obo', ka' xi'iko'ob tu kaajil T-Jo' u tsolo'ob ti' u nojochil le nuxi' kaajo' (u k'aabae' nuxi' j-Miguel Barbachano) ba'ax le ts'o'ok u yúchulo' yéetele' ba'ax xan le ku taal u k'iin u yúchulo'; ka' túun j-a'ala'ab ti' le j-waacho'ob tumeen j-Barbachano' je' máax líik'sik le ba'al beyo' kínsbil. Ku ts'o'okole' tu ya'alaj ka' jóok'ok tu séblakil ya'abkach j-waacho'ob u ti'al ka' xi'iko'ob u chuko'ob u paach le máaxo'ob túuxt le ju'uno'. Tu ya'alaj túune' ka' kínsa'ako'ob mix jun túul ka' p'áatak kuxa'ani'i'. Le ka' j ts'o'ok u ya'ala'al ti' le j-waacho'ob ba'ax k'a'abet u beetiko'ob ti' le máako'ob k'ala'ano'ob te' Sak-i'o', luk'ul tu beeto'obi'. Táan xan u jóok'ol ya'abkach j-waacho'ob u ti'al u chuko'ob upoolil le ba'ate'el ku lík'siko'obo'. Ka'j-jo'op' u taal u xiimbalo'ob bine', tu tojil u kaajil Ichmúl.²⁹

Le ka j-suunaj le j-waacho'ob j-túuxta'abo'ob tu kaajil le T-Jo'e' ka' tu ya'alo'ob ti' u nojochil u kaajil le Sak-i'o': "Le máako'ob luubulo'obo', kínsbilo'ob jun pulí; ma' k'a'abet u kuxtalo'obi". Bey túun úchik u ts'áabal u yoojélt yuum j-Manuel Antonio Aay, yaan u kíimsa'alo'.³⁰

²⁷ Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich Ibid (Fica No. 141)

²⁸ Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 142

²⁹ Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 143-B

³⁰ Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich Ibid (Ficha No. 143-B)

Leeti'e', chén tu yu'ubaj u ya'ala'al yan u kíimsa'al; chén tún bix úchik u t'aane', leeti'e' ka' tu k'áataj ka' taasa'ak juntúl u chan j-tankelen j-xibil paal, yéetelxan ka' a'ala'ak ti' u yatan ka' taalak ilbil. Chén lelaj tu k'áatajo'.³¹

Le ka' j-sáaschaj yaan u kinsa'al tu ja'abil 1847, tu k'íinil 26 ti' julioe', chúnk'in ka'aj j-taasa'ab u chan tánkelen j-xi'ipal yéetel óotsil u yatan.³² Ka' wa'ach' u jool le tu'ux k'ala'ano', ka ooko'ob le chan j-xi'ipal yéetel le atantsilo'; Antonioe' ka' tu méek'aj le u chan paale', ka'ajxan tu ts'u'uts'aj. Beyxan tu beetaj ti' u yatan. Ku ya'alik túun ti' le chan j-xi'ipalo': "Ja'alibe' j-xíib, binuka'aj u kiimsen le ts'uuts'ul máako'oba', chén tu yóok'lal jump'él jats'uts tuukul kin taasik u ti'al u yutstal yanik óotsil máak ka'achij, u ti'alxan u luk'ul óotsil máak tu k'ab le k'aak'as ts'uulo'ob yéetel le k'aak'as k'iino'obo'. Tu láakal le utsil tuukul kin taasika', yéetel u chuukáan in wét nukuch máakilo'obo', le ts'uulo'obo' u jach táaj p'ektmo'ob. Mix uts tu t'aano'obi'. Taali'xanten, úchik in ts'ik le ju'un u xok le máak yaan te' j-kaajalo', tumeen mix jun tén tin tukultaj u ch'ik k'aasil, le j-beetik tu túuxtik k'albilen; ma' tin tukultaj u beetik ten óolaj beyo'o'. U jajile', ma' tin tukultaj u taal te' tu kaajil le Sak-i'a, ta'ak in pool ti' le u nojochil le kaaja'. Ba'ax kin k'áatik teche', wá tumeen jaaj in k'i'ik'el ku yáalkab ta wíinkilile', le k'iin chén nojochajakeche', yaan a wilik bix kan sut ti'ob le loob kun u mento'ob ti' tena'.³³

Ma' chén ook'ole'ex, tene' ma' yaaj tin wóol le kun u kimsileno'obo', tumen tene' in woojele' u poolilo'ob le ba'ax ku taal u k'iin yúuchulo' mix bik'in bín u ch'ejo'ob; ts'uule', keex ma' u k'áate'e', yaan u ji'iche'eta'al tumeen le ya'abkach óotsil máako'ob ku líik'ilo'obo'. Le j-ó'olale', ma' chén tukultikene'ex, ts'ae'ex u muuk' a puksi'ik'ale'ex tu yóok'lal ma' a wook'ole'ex, tumeenile' yan máak j-iko'on waye'. Táan a cha'anta'ale'ex."³⁴ "Tene', in woojele', mix táan u xantal ken kiimsa'aken; ba'ax kin k'áatik teche' x ch'úup, le kan ts'o'okok in kíimsa'alo', k'áat ka bisa'aken tin kaajal Chichimila' j-mukbil. Wá xan ma' tu yóoto'obe'e k'aak'as wíiniko'obo'o', ka' xúump'ajtiken. Chá'e', je' ba'ax u k'áat u beeto'ob ti' tene', ts'o'okili' xan in kíimile', ts'o'okili'xan ten beyo'.³⁵

Bey túun úch u ts'ok t'aan yuum j-Manuel Antonio Aay tu táan le ts'uubo'obo', yéetel tu táan le k'aak'as j-waacho'obo' tumen le nojoch máako' ts'u'uy u puksi'ik'al kex táan u yilik bin u ka' j-kíimsbil. Ka' túun j-kíinsa'ab le óotsil nojoch máak tumeen le ts'uubo'obo'; j-kíim yéetel jump'éel ki'ichkelen tuukul ku taasik ka'achij. Mix yéetel beyo' ma' tu xot'o'ob u poolil le ba'ate'el kun úuchulo'o' 26 ti' julio tu ja'abil 1847 ka' j-menta'ab loob ti' j-Manuel Antonio Aay. Mix bik'in bin luk'uk tu tuukul óotsil maasewal Maaya. Tuu xuul u kaajil Sak-i' j-kíimsa'abi, mix xan úchchaj ka kíimsa'abo'ob j-Rudensindo, j-Felipe yéetel Santiago Puuk xani'.³⁶

Yaan túun juntúul máak te' Sak-i'o', u yoojele' ba'ax le ku yúchulo'; ku ts'o'okole', ti' yaan ka' j-kínsa'ab le nojoch máako'o' le ka' tu yilaj ts'o'ok u ts'o'onoj óotsil yuum j-Manuele' ka' tu súutk'a'atubae', bin tu beetaj tu yotoch. Le ka'aj j-k'uch yáalkabe', ka' tu ya'alaj ti' u yatane', ka' te'ep'ek wá jay wál waaj ti' tumeen k'a'ana'an u bin tu sébil tu kaajil Tepich (le k'inako' u k'aaba' le kaajo' Pichi'il kaaj bin). Le ku jámpaytik u táaspach u tsiimin, ka' tu

³¹ Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 144

³² Baqueiro Anduze, Oswaldo. 1973. ops. cit. pag. 250

³³ Baqueiro Anduze, Oswaldo. 1973. ops. cit. pag. 251

³⁴ Baqueiro Anduze, Oswaldo. 1973. ops. cit. I (pag. 251)

³⁵ Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich Ibid (Ficha No. 144)

³⁶ Baqueiro Anduze, Oswaldo. 1973. ops. cit. Ibid (pag. 250)

píikch'intajuba yóok'ol le ba'alche'o' le xan ku wáknat'tike', bin tu beetaj. Le ka' tu ya'alaj u k'a'alal u jo'oI u kaajil le Sak-i'o', ba'ali' tún k'iin jóok'ok le óotsil máake'; je' bakan ba'ala', jach uts u bisikuba yéetel tu láakal u nukuch poolil le ba'ate'el kun úchulo'; le j-beetik tune', bin u yil yuum j-Cecilio wá yuum j-Jacinto, je' máaxake', yaan u k'uchul u nu'ukt le loob ts'o'ok u beeta'al ti' óotsil yuum j-Manuel Antonio Aayo'.³⁷ K'alab kiin, k'alab ak'ab tu bin, tu bin, pa'abalnak. u sáasiltal ka'aj j-k'uch yáalkab tu kaajil Tepich. Chén p'elak u k'uchule', jun tats'ak tu naajil yuum j-Cecilio; ka'aj tu k'áataj wá kula'an; ka'aj j-a'ala'ab ti'e' ma' kula'ani', jok'a'an: leeti' túune', ka'aj tu ya'alaje': jach k'a'abet u t'aan yéetel. Le beetik wá je' u pájtal ka'aj xi'ik j-kaxtbile', jach ka'a'na'an u t'aan yéetel. Ka'atún-jók' j-kaxtbil; ma' sáam lelo'o', leeti' ku tíip'il yéetel máax j-jók' j-kaxbil; ka' túun j-jáajan tso'ol ti' yuum j-Ceese' ba'ax le ts'o'ok u yúchul tu kaajil Sak-i'o'. Ku ts'o'okole' ka'axan j-a'ala'ab ti' yuum j-Cecilioe' tán xan u taal ya'abkach j-waacho'ob j-kaxtik tu láakal le u poolilo'ob le ba'ate'elo' u ti'alo'ob j-kíimsbil. Le túun j-beetike' ka' u kanáantuba.³⁸

La tsikbal j-beeta'ab ti'o', jach tu k'iinil 30 ti' julio tu ja'abil 1847, yuum j-Cecilio tune', tu túuxtaj j-t'aanbil tu láakal le máako'ob kajakbalo'ob tu kaajil Tepicho', u ti'al ka' u ya'al ti'obe' k'a'ana'an u séb tsikbal yéetelo'ob; ma' sáam lelo'o' chén ja'alil wíinik ku muulut te chúumuk k'iwiko'. Ka' tu k'áato'obe' ba'ax, u biilal úchik u túuxta'alo'ob j-t'aambil. Yuum j-Cecilioe', ka' tu tsolaj ti' le buka'aj wíiniko'obo' ba'ax ts'o'ok u mentik le ts'uulo'ob yéetel le j-waacho'ob ti' óotsil yuum j-Manuel Antonio Aay tu kaajil Sak-i'o'. Le beetik túune', séba'an ka' láj xiko'ob tu naajilo'ob u ch'aob u ts'oono'ob, u ja' u maaskabo'ob, tumeenxan tu séebil binuka'aj j-jóok'sbil le ts'uulo'ob ku wenelo'ob ichil u naailo'ob te' tu kaajil Tepicho'. “Mánsabil máaskab tu kaalo'obo” ku t'aan ti' u láako'obo', “Mix juntúl k'a'abet u p'áatal kuxa'an ichil le kaajo,” ku t'aan.³⁹

Chén p'alak u taj okol u yu'ubiko'ob le t'aan tu mentaj yuum j-Cecilio'o', ka' j-láaj j-k'íit yáalkabo'ob tu naajilo'ob u ch'a' u ts'oono'ob yéetel u máaskabo'ob; ma' j-xáanchaj ka' j-jo'op u xixik ch'akta'al u jool u naajilo'ob le ts'uulo'obo', ka'axan j-jo'op' u jók'sa'alo'o' ich u naajilo'ob. Ch'ách'aka'ano'ob tu k'aano'ob ku jilich'ta'alo'ob; yaane'e' tu poolo'ob ch'úuya'ano'ob ku bisa'alo'ob. Jach jun súutukili' láaj ch'ota'an u kúko'ob, akantánta'ano'ob tu taasa'alo'ob chúumuk k'iwik. Ichil le ts'uulo'ob ku taasa'alo'obo', pa'ate'chaja'ano'ob yéetel tak u mejen ts'uulilo'ob ma' úuchili' síjilo'obo'o'. Ti' yaanxan tak le ts'uulo'ob ts'o'ok u nuxi'btalo'obo'. Uj jaajile', mix juntlul ts'uul j-p'at ichil le kaajo'.

Ka' j-ts'o'oke', chén túun ts'uulo'ob nikikbalo'ob tu chúumuk le chan k'iwiko'; ch'ích'bil úchik u menta'alo'ob, bey je' bix u ch'ích'a'al iib ich bu'ule'. Bey úchik u jáy molta'alø'ob ichil k-ch'i'ibalo'obo'.⁴⁰

“Bejla' túun j-k'uch u k'iinil a bo'otike'ex tu láakal le ba'al a sen beetmae'ex, yéetel le ka sen beetike'ex, ti' le k-lak'o'obo', k'aak'as sak wiinike'ex; ka'ach úche', ka wa'alke'exe' te'ex k-yume'ex. Bejlae', to'on kan a yumilto'one'ex keex ma' a k'áate'exi'.”⁴¹ Ja'alikil táan u t'aan bey le nojoch máako', tánxan u ma'achla'ajal le ts'uulo'ob u ti'al túun j-xóxo't'ch'aktbil u kaalo'ob. Mina'an j-p'áat kuxa'ani'i'. J-láj j-kímsa'abo'ob tu láakalo'ob. u mejen paalalilo'obe', ku ma'achala'ajlo'obe', ku pu'ulajlo'ob ka'anal u ti'al j-k'ambilo'ob yetel u ni'

³⁷ Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 147

³⁸ Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ibid (Ficha No. 147)

³⁹ Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich, Ficha No. 149

⁴⁰ Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ibid (Ficha No. 149-B)

⁴¹ Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ibid (Ficha No. 149-B)

máaskab jach ch'ejbil j-beeta'abiko'ob tu láakal le ts'uulo'obo'. Le tu'ux j-ts'apkúnsa'abo'ob le ka'aj j-ts'o'ok u kíimsa'alo'obo', chán ja'alil. u k'ik'el ts'uul ku yáalkab tu lu'umile'. Bey tu'ux ts'o'ok u kíimsa'al waakaxe' bey bin wéekelil le u k'ik'elo'obo'. Ku tsikbalta'ale', jach bin ta'aitak u láaj kinsa'alo'obe', ka j-púts jun túul ichilo'obi'; le ka'aj j-ila'ab ts'o'ok u jóok'ol u yáalkabe', ka'aj j-táak' u chuukil u paach. Mix yéetel táan u jojon ts'onta'ale' mix j-béychaj u chu'ukulo'. Bin tu beetaj tu tojil u kaajil X-Jootsúuk; le máako'ob j-ch'a'amail u paacho', tu cha'ajo'ob u púts'ul; ka' túun tu ya'alajo'obe', mix k'a'abet u chu'ukul le chén jun túulo'o'.⁴²

Ja'alikil le máak j-púuts'e' le ka'aj j-k'uch yáalkab te X-Jootsúuko', ka'aj j-bin u yáalkab tu yiknal u nojochil le kaajo'. Láyli' xan juntúul nojoch ts'uuts'ul leti'e'. Ka'aj tu tsikbalta' ba'ax ts'o'ok u menta'al ti'ob tu kaajil Tepich; ts'o'ok u láaj xixkúnta'alo'ob le ts'uulo'obo'o', pa'ate' tak yéetel u mejen paalilo'ob.⁴³ Chén p'elak u yu'ubik le tsikbal beeta'abo', le nuxi' wíiniko', ka' tu ya'alaje' ka' xi'ik j-ch'a'abil u beel le j-ts'ombáal ts'ulo'ob ku taalo'ob te' tu tojil u kaajil Ichmúul,⁴⁴ leti le túuxta'ano'ob tumeen le nuxi' ts'uul yaan tu kaajil le T-Jo'o'. Le nojoch ba'al j'e'elo', tsa'anili' túun u yojélt le ba'ax ku yúuchulo'.

Le ts'ulo'obo', taal u kajo'ob u ti'al u kiimso'ob tu láakal le u poolil le ba'ate'elo', u ti'alxan u kiimso'ob le máako'ob j-beet le loob te tu kaajil le Tepicho'.

Le máako'ob yano'ob tu kaajil X-Jo'otsúuko' j-jôk'o'ob u ch'áo'ob u bel le ts'uulo'ob ku taalo'ob tu tojil Ichmúlo'; leti'o'ob ku k'uchulo'ob te' Ichmúlo', lexan ku níkilo'ob le j-tsombáalo'ob ku taalo'ob T-Jo'o'. Te' túun j-tso'ol tio'ob le ts'uulo'obo'o'. ba'ax le ts'o'ok u yúuchul tu kaajil le Tepicho'; bey j-óo'lal túune', jach k'a'abet u k'uchulo'ob u ti'alo'ob j-ántaj.⁴⁵

Ku ya'alik tún u nojoch le ts'uulo'obo', mina'an je'elel; k'a'abet u bino'ob u ti'al ka' séb k'uchko'ob tu kaajil X-Jo'otsúk. Le ku k tu'uch'ulo'obe', le ku jo'op'ol u tsolnúuktiko'ob túux kun j-yáax ts'áapalo'ob u kiimso'ob le máako'ob j-kíns le ts'uulo'ob te' Tepicho', tumeen táan u tukultiko'obe' wá chén ch'a'abil kun u kímshilo'ob yuum j-Cecilio yéetel le p'enkech máako'ob lik'a'ano'ob tu paacho'. Ts'o'okxan u yoojético'obe', luk'a'an yuum j-Cecilio tu kaajil Tepich, u beelil u kajtalil X-Kulumpich tu ch'a'ao'ob bin. J-a'ala'ab u yu'ub ts'uulo'obe' u kuchma u yo'och, u jéentáantma u ts'oon wíinik tu bin, táan binxan u pá'ta'alo'ob tumeen yuum j-Jacinto Paat te' chan kajtalilo'; yéetelile', ya'abo'ob binxan.

Tumeen le ka' j-ts'o'ok u kíimsiko'ob le ts'uulo'ob te' tu kaajil le Tepicho', mix máak j-p'áti' luk'ul tu mento'obi', tumeen tánili' u na'atiko'obe', yanili' u taal le ts'uulo'ob j-kaxtiko'ob u ti'al j-paklan ba'ate'el yéetelo'obo'. Ku ya'aliko'ob túun le ts'uulo'ob j-k'ucho'ob tu kaajil le X-Jo'otsuko', tu sébil k'a'abet u bin j-chukbil u paacho'ob, le ka' j-ts'o'ok u ya'aliko'ob le ba'al beyo' ka'aj j-jo'o'p' u lík'sikuba le j-ts'oomba'alo'obo', ka'a túun j-jo'op' u bino'ob; jujun p'útil úchik u bin u náts'alo'ob tu chan kajtalil le nojoch yuum j-Jacintóo'.⁴⁶ Jach ma' bin ki' k'uchuko'obe'e', ka j-jóok' j-ch'a'abil u beelo'ob tumeen le wíiniko'o bo'. Chén ba'ale' ma' yéetel u yutsili', yéetel ts'oon j-ka'amik u beelo'ob; ka'aj túun j-káaj u paklan

⁴² Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 151

⁴³ Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich Ibid (Ficha no. 151-B)

⁴⁴ Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 152-B

⁴⁵ Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ibid (Ficha No. 152-B)

⁴⁶ Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 153

ts'onikubáo'ob; ts'uulo'ob túun yéetel máasewalo'ob ku paklan kínsikubáo'ob.⁴⁷ Chén bin ja'alil u yóol ts'oon ku k'aay yáanal k'áxe'. J-xáanchaj tu paklan ts'onla'antikubáo'ob ka'aj j-pátchaj u xu'ulul; le ka' j-jáu le ts'onla'ambalo' chaknike'en jayakbalil le ts'ulo'ob ichil u k'i'ikelo'obo. Je'e túux le wíniko'obo'. chén wá jaitúul kiimeni'i'; le ts'uuloob túun ka' tu yilo'ob mix táan u béyalo'ob te' j-ba'ate'elo' (ku ts'o'okolxane', ya'ab ts'o'ok u kímsa'al ichiloobe'e) ka' túun tu wóolch'intubaobe', ka'aj tu ka' jaloob yokil, ka'aj túun j-álkabnajo'ob ka'aj j-p'áat beyo', ma' tsa'ayo'obi', tumeen tu tukultajo'ob ka'ache' jach chén ch'a'abil kun u kínso'ob le j-chan kaajil wíinik. Le túun ba'ale', k'aas j-suunajik ti' leti'o'ob. Le j-mentik álkabil j-suunajiko'ob tu kaajil X-Jootsúuk. Chén p'elak j-kuchiko'obe'e' ka'aj tu ya'alajo'ob bix úchik u xiixkúnta'alo'ob tumeen le wíniko'obo'. Ku ya'alik túun le u nojoch le ts'uulo'ob yaan tu kaajil le X-Jootsúuko: chán ja'alil bix je' u béyalo'ob u to'opol le wíniko'ob jach j-xiib u yu'ubikubáobo', le u pechmubáo'ob te' tu kajtalil le X-Kulumpicho', ja'alil ka' xi'ik ch'a'abil u láak' j-ts'oonba'alo'obe'.

Tumen ku ya'aliko'obe', chén ja'a'lil bey je' u pájtal u jáay ts'onta'alo'obo' ka'a páatak u ch'e'ejlo'ob jun puli' bey u tukulo'ob ka'acho'.

Yuum j-Cecilio, yuum j-Jacinto, yéetel u chuukán u nuuktakil le ba'ate'elo', ma' xáanchajo'ob tu kajtalil X-Kulumpich ka'a j-luk'o'obi'i'; ka' túun j-jo'op' u taalo'ob tu toojil u kaajil Sak-i'. Ti' le taal ku beetiko'obo', le kán k'áatako'ob ti' le mejen kaajo'obo', ku moliko'ob u láak' wíinik u ti'al j-ántaj te' j-ba'ate'el lik'a'an u beeto'obo'. Ti' le k'iinilo'ob je'e'lo' ts'o'ok túun u chokotal yóolo'ob, u káan xot'maj u yóolo'ob u ti'al u ya'ajche'etko'ob le ts'uulo'obo'. Ka' tu ya'alaj u k'uchulo'ob Chichimila'e', u kaajal ka'ach le óotsil yuum Manuel Antonio Aaye', jach chén minaan 'in u xookil, wíinik ku bin tu paach u poolil le ba'ate'elo'.

Le ka'aj j-kójo'ob tu kaajil Sak-i'e', j-bino'ob u yilo'ob tu'ux j-kínsa'ab óotsil yuum j-Manuel Antonio Aay. Tu láakal le p'enkech wíiniko'obo', ka' láaj j-xolajo'ob tu'ux j-beeta'ab le loob ti' le nojoch máako'; yuum j-Cecilioe', ku ya'alik bey te' tu táan le ya'abkach wíiniko'obo'; "Ma'alob x-xiib, way j-luksa'ab ki'ichkelen kuxtale'. To'one', mix bik'in bin k-tu'ubsech; chén ba'ale', le úeekik u we'ekel a j-kichkelenl k'i'k'el tumeen le k'aak'as sak wíiniko'obo', mix bik'in bin p'átak chén beyo'. Wá tumeen ma' j-béychaj k-sutik u láak' ti'obe'e', a'ala'ak túune' ma' j-xiibo'oni'."⁴⁸

Ja'alikil le ts'uulo'ob kajakbalo'ob te' tu nuxi' kaajil le Sak-i'o', le ka' tu yu'ubajo'ob táan u taal u náts'al le ya'abkach wíiniko'ob te nuxi' kaajo', ka' tún j-jo'op' u púts'ulo'ob u ti'al tún u kaxtiko'ob u tojil u beelil T-Jo'; tumen táan u tukultiko'ob ka'ache', chén ja'alil te' ma' táan u k'uchul j-kímsbilo'obo'; le k'inak táan u puts'ulo'obo', yaabkach ba'al j-úch ti'ob, tumeen le ts'uts'ul máako'ob yéetel le xunano'obo'. táan u láaj ook'olo'ob, tumeen le ku tukultiko'obe' yaan u kínsa'alo'ob tumeen le máako'ob lik'a'ano'ob te' j-báate'elo'. Ba'ax jach ku náks'al ti'obe', yaaj tu yóolo'ob ikil u p'atiko'ob le nukuch ki'ichkelen naj tu'ux kajakbalo'ob ka'ach beeta'an ti'ob tu k'abil tumeen le máako'ob u paliltsilmao'obo'. Le túun j-beetike', keex yaaj tu yóolo'obe', yaan u yilikoob u púts'ulo'ob bala'am bala'am.

Ts'ook túun u chan ch' iiko'ob u beelil u noj kaajil T-Joe', ka'aj j-chukpachta'abo'ob tumeen j-Cecilio, j-Jacinto yéetel le p'enkech wíiniko'ob u yét lik'a'anilo'obo', Ma' j-xáanchaj ka'aj j-lúulubo'ob yóok'ol le ts'uulo'ob ku púts'lo'obo'. Le maaxo'ob ts'á'an j-kanantik le rnáaxo'ob

⁴⁷ Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 154

⁴⁸ Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 155

ku púutsulo'obo', j-káj ka'a'ch u ts'oono'ob; mix ba'al tu jók'so'ob yéetel, tumenile' keex beyo', le wíiniko'o'bo' táan u chok'ikubáob tu paach le ku púuts'ulo'obo'. Le ka' tu ya'alaj chúmuk k'iine', baali túun k'iinil jáych'a'akta'ako'ob le ts'uulo'obo'.⁴⁹

Ku tsikbata'ale', le bin ka'aj j-ts'o'ok u kinsiko'ob le ts'uulo'obo', binbin tu beeto'ob tu tojil u kaajil Che'ema'ax; chén p'elak u k'uchulo'obe'e, ka' tu muchkínso'ob le nukuch máako'ob kajakbal te' j-kaajo. Ka' tu ya'alajo'obe': "Ka' yanak a woojétike'exe' k-láak'e'ex, bejlae' xu'ul u meeyaj óotsil máak ti le ts'uulo'ob chén beyo'; wá a p'axmaba'e'ex ti'obe', tu'ubse'ex. Wá u k'áat le ts'uulo'ob ka' bo'ot a p'aaxe'exo', a'ale'ex ti'obe', ka' taalako'ob t-iknal u tsá'o'ob to'on; k-bin bo'otik ti'ob chén ba'ale', yéetel u yej k-máaskab, wa' xan yéetel u yóol k-ts'oon u ti'al beyo' mix bik'in bin ka' suunako'ob j-kuxtal u beeto'ob loob ti' to'one'ex."⁵⁰

Chén p'elak j-ts'ookik u t'aano'obe', luk'ul tu mento'obi'; lexan le nukuch máako'ob j-u'uy le tsikbal j-beeta'abo' táak'al tu beeta'ob tu paach le p'enkech wíinik lik'a'ano'ob te' j-ba'ate'elo'. Chén ich u bino'obe', ka' j-k'ucho'ob tu kaajil X-Kaan. Jump'eel úchben kaaj, le X-Kaana'. Te' j-kaaj xana', te' tu tsikbalto'ob ti le nukuch máako'obo'o, ba'ax j-óo'lal ku máano'ob u láaj kímso'ob le ts'uulo'o'b'; le beetike', u láaj jéjentaantma u ts'oono'ob tu máano'ob. Ma' ki' ts'o'okok u t'aano'obe'e, ka' j-jo'op' u yaawat le nukuch máako'ob kajakbalto'ob te' j-kaajo', ki'imak u yóolo'ob. Ka'axan tu ya'alo'obe' je' u bino'ob tu paach le nukuch máako'ob j-ba'ate'elo'.⁵¹

Bey túun úchik u jach táaj ya'abtalo'obo'. Ku ya'aliko'ob túun le ba'ate'elo', "Ko'one'ex tak tu jáal k'áa'náb tak Tulu'uu, u yúchben kaajal le j-p'uuso'obo'; te'xan k-p'ta'ale'ex u ti'al ka'aj ts'ábak ya'abkach ts'oono'ob ti' tu láakal le k-ét t láak'o'ob lik'a'ano'oba."⁵² Ka'aj túun j-jo'op' u bino'ob chén yanal k'áax, xímbalil tu k'iinil yéetel u yá'abilil mina'an je'e'lel tio'ob; le ka'aj j-pátchaj u k'uchulo'ob tu kaajil Tulu'ume', ti' yaan le máako'ob j-pát'atiko'obo'o' u ti'al túun j-ts'áabil le ya'abkach ts'oono'ob ti'obo'. Chén p'elak j-ts'ábik ti'obe', ka'aj tu t'oxo'ob ichil tu baatsilubáob. Leeti' túun ka jach j-máan tíip' u muuk'o'ob; ka'aj túun jo'op' u suuto'ob tu paacho'ob, je'enke'en mejen kaajtalil tu'ux ku k'átalo'obe', le tu'ux kajakbal le ts'uu-lo'obo', mina'an ku p'atiko'ob kuxa'ani'i', le beetik tu láakal le kaaj tu'ux kajakbal ts'uul. ka'ache', ts'o'ok u laj xúmp'ajta'al tunelo'ob. U kaajil T-Jo' ku kaxtiko'ob u beelil, te' tun ku láaj bino'obi'.

Bey túun u úchik u laj bak'pachta'al chén mina'an u xuul ya'abil le kaajo'ob tumeen le u j-úchben palitsil ts'uul ka'acho'. J-ooko'ob ti' mejen kaajo'ob, ti' nukuch kaajo'obxan. U k'aaba'obe':

Sak-i', TixWa'alajtun, TeK'om, Tamuy, Junuk'Uj, TeSoko, Xo'oken, K'ánxok, Chichmila', Ebtun, Ts'íitnúp, Kúnkunul, K'a'awa', TixKakalkupul, TeMoson, Espita, Tisimin, Chan Cenote, Rio Lagarto, Sotuta, Ya'axkaba', Peto, Saban, Sacalaca, Kalk'imi, Jalach'o', Eselchak'an, TeNabo, Maxcanul, Noj Áyin, TixPewal, TixK'ok'ob, Konk'al, Akankéej, Muchuk'ux, TiKul, TeKk'ax, Bekan Ch'e'en, K'ek'en, Chekubal, Noj Bekan, Chichan Ja', Tunk'as, Cruz Ch'e'en, TiJosuko, TePich, Kulumpich, K'ampok'olche'.

Jach je' ba'ax kaajil ku k'uchulo'o'be', jach jum puli' mina'an saajkil ku ch'ajko'ob ti' le ts'uulo'obo'.

⁴⁹ Reed, Nelson. La guerra de castas. ops. cit. pag. 88

⁵⁰ Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 156

⁵¹ Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 156-B

⁵² Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 158

Ku ya'alik túun le nuxi' ts'uul, le u nojochil u kaajil le T-Jo'o', ka'aj bin u beet uts u jets'ik u ba'ob. Je' túun ku ki'iki' t'anta'al u nuuktakil le ba'ate'el ku yúchulo': ku ya'alik le nuxi' ts'uul, j-Miguel Barbachano u k'aaba'o', wá tumeen tu yó'olal le loob u beetma u yét ts'uulilo'obo ti' le óotsil máako'obo', mix bik'in u ka' suut j-úuchul; le ba'ax ts'o'oke' ts'o'oki, ku chén t'aan. U ti'al ka' ila'aj wá je' u jóomo u yóol le nukuch máako'ob p'uja'anilo'obo', le nuxi' ts'uul j-Barbachano', ka' tu túxtaj juntúl yuum j-k'iin tak tu kaajil Tek'ax, u k'aabae' j-Canuto Vela. Le yuum j-k'iina', le ka'aj j-k'uch tu kaajil Tek'axe', ka' tu ts'íbtaj jun xét' ju'un ti' j-Jacinto yéetel ti' yuum j-Cecilioe', tu'ux ku ya'alik ti'obe': j-túxta'ab bin tumeen yuum Obispo j-tsolik u xikin le máako'ob lik'a'ano'obo'. Ka p'u t'aan beya':

“Teen, José Canuto Vela, u meeyjulen j-Ki'i'chkelen yuum way tu yóok'oI. kaabe'... yuum Obispoe', yaaj tu yóol le ba'abo'ob ku yúchul ichile'exo', la'aten túune', ku ts'íbtike' ka' xu'uluk le muk'yajil yéetelxan le kínsajtambalo' u ti'al beyo' ka' páatak u k'áaxal ta wóok'ole'ex u yabilaj j-Ki'i'chkelen Yuum. Ts'o'ok in k'ubik ta wóolale'ex u k'i'ik'el k-Yuumil; u chuukáan in wét meyjilo'ob, tu xolampíxo'ob tak' uétel u ti'al ka' a wú'uye'ex t'aan. Chén túune', k'a'ana'an ka' chin a poole'ex, wá mae', mix ba'al u beela le ba'ax k-beetik ta wó'olale'exa'... U'uyej u t'aan k-yuumil. Ku ya'alike', “ma' a k'ímsik máax wale’”, tumenile' jach nojoch k'eban. Beyxan k'uuxil, ch'a'ap'eksajil, ookol yéetel j-tóknaj....

Jach in ts'íbtóolaj in wile'ex, in k'ame'ex xolokbale'ex tin táan a káant a k'eebane'ex, in k'át xan in k'ay junp'eel miisa ichile'ex... J-Ki'ichkelen yuum bín u ts'áate'ex u toojil a wóole'ex...

Tek'ax, Febrero 17 ti' 1948 - Teen José Canuto Vela.”⁵³

⁵³ González Navarro, M. 1970. ops. cit. pags. 307-308 / Raza y Tierra, pags. 47-48: “Versión de una carta dirigida a los caudillos de los indios por el señor cura D. José Canuto Vela.”

“Jesús, María y José.—En el santo nombre de Dios Padre, de Dios Hijo y de Dios Espíritu Santo, Amén.—Yo, José Canuto Vela, ministro sacerdote del Señor Dios aquí sobre la tierra, que he merecido del nuestro Ilmo. Sr. Obispo el que me envíe a visitaros, os hago presente: que estoy aquí en la ciudad de Tekax, habiéndome venido en unión de mis muy amados compañeros los señores padres que menciona el Rdo. Sr. Obispo en su pastoral impresa, que les acompaño a su nombre, para que la lean con respeto y también con devoción, como que el que habla en ella no es un hombre cualquiera, corno nos enseña la fe santa que profesamos. Amados míos: es imponderable lo que nuestro Ilmo. Sr. Obispo siente las cosas que suceden entre vosotros, y quiere, con el mayor deseo de su corazón, que tengan fin los trabajos y matanzas, para que caiga sobre vosotros la bendición de Dios. He ofrecido ya el santo sacrificio de la misa por vosotros; mis compañeros está haciendo conmigo plegarias en beneficio de vuestras almas, mis debéis tener entendido que, por mis que yo quiera regarles con la precio sangre de nuestro señor Jesucristo, ningún efecto producirá hasta tanto no os convirtáis, para dar oído a su santo precepto, en que enseña “no matarás”, porque esto es pecado mortal muy grave; también lo son la discordia, el odio, el robo y el incendio. Arrodillado delante de Nuestro Señor Jesucristo, y en presencia de la Purísima Virgen María y de los santos ángeles custodios vuestros, para que, intercediendo por vosotros, alcancéis de Dios perdón de vuestros pecados. Mas quiero verlos, deseo hablarles, tengo voluntad de oírles en penitencia, quiero cantar una misa solemne entre vosotros, para ofrecerla al Eterno Padre por vosotros; también deseo participar de sus trabajos, para que, sabiéndolos, los explique y pueda interceder a su favor. Ahora es tiempo, mis amados, de conseguir estos bienes. Nuestro Señor Dios los proteja eficazmente; Nuestro Señor Dios les dé bastante salud como le ruego.

Seis son los ejemplares de la pastoral del Ilmo. Sr. Obispo que les envío, particularmente a ti D. Jacinto Pat, y a ti D. Cecilio Chí.—Nuestro Señor Dios les comuniqué la inteligencia que le pido.—Yo vuestro padre espiritual.

Tekax, Febrero 17 de 1848.—José Canuto Vela”

Le ju'un tu túxтаж le yuum j-k'iino', j-núuka'ab ti' tumeen yuum j-Jacinto Paat. Ti' j-k'a'ajsa'ab ti'e', ma' máasewal j-kájs le meyaj loobo'o', nuxi' j-Antonio Trujeque, u nojochil Tijosukó'a, leti' j-kájs u beetik u k'a'axal wíinik chúmuk k'i'wik, bey u k'a'axal ba'alche'e'. J-náak yóolile', ka' túun j-p'u'uj wíinik. Leti'xan j-kájs le tók naajo'. Ya'abxan máak tu túxtaj j-kíimsbil. Tu túxтаж x-chukbil máak tu yáanal k'áax, bey u bin j-chukbil ba'a'lche'e'.⁵⁴

Le ju'uno'ob tu paklan ts'ífto'oba', jach ma'alob u na'ata'ale' tumeen, yáaxile', le j-k'iino'ob yéetel le ts'uulo'obo' táan u yiko'ob chich u bin u náts'al le máako'ob tu kaajil le T-Jo'o'. Le beetik túun táan u ki'iki' t'aano'ob; tumeen yojelo'obe', wá ka' ookok le buka'aj p'enkech wíiniko'obo', máaskab kun j-máan tu kaalo'ob.

Le ka' j-jo'op' u náts'lo'ob te' tu nuxi' kaajil le T-Jo'o', le ts'uulo'obo' ma'atech u yookol u weenelo'ob, sáansamal táan u kikiláankilo'ob saajakililo'ob.

Tak tu kajil le Tsukakab j-k'uch le nuxi' j-k'iin j-Canuto Vela u ti'al j-tsikbal yéetel u nukuch báatabil le wíiniko'obo' u ti'al u k'áat tio'obe' ka' u jets'ubáo'ob.

J-Cecilio Yéetel j-Jacinto, tu túxtajo'ob t'aan ti' le nuxi' tsuul yan tu kaajil le T-Jo'o', tu'ux ku ya'aliko'ob ti'e' chén ba'ax u k'áato'obe' ka'aj su'utuk le ya'abkach ts'oono'ob j-ch'a'ab ti'obo', tumeen wá ma' táan u su'utule', jach je' bixake' yaan u kaxtik'ob bix kun j-okolo'ob ichil le nuxi' kaajo'.⁵⁵ Le ts'oono'ob j-to'ok ti'obe' yaanxan u tsikbalil ba'ax j-ó'la'j-lu'sa'ab ti'ob; le úch ka'ach ma' káajak le ba'ate'elo'o', seen ya'ab u tu'usul óotsil máak tumeen le k'aak'as ts'uulo'obo'. Tumeen le ts'uulo'obo' suukchaja'an u k'uuxilo'ob ichil u baatsilubáo, Suuk u paklan jaantik u báo'ob u ti'al u yeyikoob jach kun j-p'áatal jaantik u báo'ob u ti'al u yilikoob máax kun j-p'áatal u beet u nojochil tu láakal la kaajo'obo', la j-beetik túune', juntúul ts'uule', ku ts'áik u ba'ate'et le kúuchilo'. Chen túun ba'ale', le tsuulo'obo' ku lík'siko'ob u puksi'ik'al óotsil máak yéetel u seten tuuso'ob. Ku ya'aliko'obe', jach bin ts'aa ka' máanak máasewal tu tséel ts'uul u ti'al ka' áanta'ak tumeen le nukuch máako'ob u kaxt u kuxtalil tu beelo'.

U yaajil túun le beyo', mix jaaji', chén ku t'aano'ob beyo' u ti'al ka' ya'abak máak tu paacho'ob. U láak' ts'uul ku jóok'ol, taak xan u ch'áik u nojoch ba'alile', láili' xan bey u tuus je' bix u chuukáan tsuulo'obo'. Yéetel u tuuso'obe', ku beetiko'ob u paklan p'ektik u báa le wíiniko'obo'. Ts'uule', leeti' j-beetik u k'uuxil wíinik yéetel u yét wíinikil..

Leti' túun j-ó'olale', le ts'uulo', u ti'al ka'aj jóok'ok yéetel u yóolaje', tu k'ubaj ts'oon tu k'ab wíinik ka'achij. Le beyo', le káan si'ipik u yóole', ku chok'ik wíinik tu yóok'ol u yét wíinikil. Bey tumeen yaan u tsoono'obo', péeka'an u paklan kíimsik u báao'ob. Mix k'uchuk ka'ach u na'ato'ob le ba'ax ku beeta'al ti'ob bey tumeen le tsuulo'obo'. Ts'áan ts'soon ti'ob u ti'al u paklan kíinsikubáo'ob . wá tumeen óotsil máak ma' áajak u na'at u yila'aj le toop ku beeta'al ti' tumeen ts'uulo', leti'xan u ts'uulile' ma' kóojok ti' le ba'ax ku taal u k'iin u yúuchul ti'ixani'. Chén túun ba'ale', j-k'uch u k'iinil u na'atik yaan k'aas ku taal tu paach yéetel le seten ts'oon u t'oxma ka'ach ti' le wíiniko'obo'. Le túun j-beet u túxtik j-jáy molbil. Le úuchik u mo'olol le ts'oono', le j-beet u p'u'ujul yuun J-Cecilio Chi' yéetel yuum j-Jacinto Paat. Le j-ó'olal tu ya'alajo'obe', je' bixake' yaan yiliko'ob bix kun j-sutbil le ts'oon t'oxa'an tio'ob ka'acho'.

⁵⁴ Gonzalez Navarro, M. 1970. ops. cit. Ibid (pag. 308)

⁵⁵ Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 161

Le nuxi' ts'uul túnn yaan te' tu noj kaajil T-Jo'o', u ti'al u chan jets'ik u yóol le máasewalo'obo', tu túuxtaj a'albil ti'obe yaan bin u taal maak j-ka' k'ubik le ts'oon ti'obo'. Le ts'oono'ob ch'a'ano'.⁵⁶

Ku ts'o'okole' mix jaaji'i'. a'ala'ab le bey ti'obo' u ti'al ka' kíimakchajak u yóolo'ob, u ti'al xan ka' ila'ak wá ku ch'eniko'ob le kínsajtáambalilo'. Bey u tukultmail le ts'uulo'ob p'aatalo'ob te' T-Jo'o' Le bey túuna', chén tsikbalil j-p'áatik le ba'ax tu k'ubs'anto'ob ti' le máasewalo'obo'. Mix ba'al j-béychaji.

jBuka'aj ba'al úuchul tu k'iinilo'ob le ba'ate'elo'; Ts'uule', tu máan tu paach u ts'á u ts'ook ti' wíinik. Wíinike', j yanchaj u yilik bix kun u tse'el le ba'ax ku taal tu paacho'. Ya'abxan túun ba'al tu kaxtaj wíinik u beet u ti'alxan ka' u xul ti' ts'uul. Te' tu kaajil le X-Jo'o Tsúuko', ya'ab bin ts'uulo'ob kajakbali'i'. Le j-beetik túun xane' le ka'aj j-xíik le kínsajtámbalilo' ma' j-páatchaj bin u jóok'olo'obi'i': ichil le kaaj j-p'áto'obo'. Te' xan j-ts'áab u ts'ook ti'obi'i': Mix bin jun túul ichilo'ob tu jechaji'i'. Jach bin táaj yaaj úchik u kíimsa'alo'ob tumeen le u yét ba'ate'elo'obo'. Ku tsikbalta'ale', le bin ka'aj j-sáasilchaj jun p'éel kíinile', j-ja'ak' u yóolo'ob úuchik u yiliko'ob bak'ch'a'ata'an le kaaj tumeen wíiniko'obo'. Bey tumeen k'ala'an túun le kaaj ti'obo', ma' j-páatchaj u púuts'ul mix jun túuli'i'. Le jaytúul ku ts'aik ubáa j-púuts'ule' táajtáj ts'ombil wá p'ap'ay ch'akbil u je'elsa'a' ti'. Jach u jaajile', jit'a'an máak tu paach bin le kaajo', u ti'al ma' u púuts'ul mix jun túul chan ts'uul. J-máan bin ya'abkach k'iin bak'a'an u paach le X-Jo'o Tsúuko'. Ja'alikile', ba'ax u jaant ts'uule', tu bin u bin u xu'upul. Ma' j-xáanchaj ka' cha'abak u máano'ob ich kaaj.⁵⁷ Wa'alakbalo'obe', chén káan ila'ak u joch'lajalo'ob, mina'anil u múuko'ob; wi'ij j-kíimsa'alo'ob. Mina'an wá ma' táan u kíimsa'al tumeen wi'ij. Le wíiniko'ob túun j-k'almail u paach le X-Jo'o Tsúuko', ma'atáan u luk'ulo'ob te' tu'ux yano'obo', tumeen táan u páatiko'ob u k'uuchul u k'iinil u yokolo'obi'. Le ka' tu tukultajo'ob je' u béyalo'obe', ts'áapal tu betajo'ob tu yók'ol le máako'ob ku kíimsa'al tumeen wi'ijo'o'. Yéetel u máaskabo'ob, yéetel u ts'oono'ob xan tu ts'áajo'ob u ts'ook ti' le máaxo'ob yaan ka'ach ichil le kaajo'.⁵⁸

Ku ts'ikbalta'al bine', le bey k'ala'anil le ts'uulo'ob ichil le kaajo', tu ta'akajo'ob bin u taak'ino'ob ichil u naajilo'ob. Ma' j-k'uch u na'ato'obe'e' wá mix bik'in bin suunako'ob tu ka'aten u ch'a'obi'. Ma' tu na'ato'obe'e' mix jun túul ichilo'ob kun u yil u líik'il u laak' k'iinili'i'. Tu páanajo'ob bin le lu'umo', ka' tu jáax muktajo'ob le u taak'ino'obo'. Chén túun ba'ale', ma'a' j-páatchaj u náachtalo'ob ti' la taak'ino'o', tumenile', u yeej máskab yéetel u yóol ts'oon j-p'áat u kananto'ob le ba'ax muka'ano'. Ma' j-páachaj u bisko'ob tu paacho'ob je' bix u tukulmajilo'ob ka'acho'o'.⁵⁹

Ba'ate'ele', mix ba'al uts ku taasik. Yáabkach ba'al k'aas tu beetik u yúuchul. Le ka'ach úucho', tu láakal kaaj tuux kajakbal óotsile', chocho'kil yéetel u yuumilo'ob. Leeti' le ba'ate'el tu p'u'usaj le ts'uulo'ob, le j-beet u p'áatal tokoyil. Láaj j-púuts' u yuumilo'ob. Tántánxel tu'ux j-bino'ob; tak bin tu yáanal k'áax j-bino'ob j-kajtal. Ya'ab le nukuch

⁵⁶ Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich Ibid (Ficha No.161)

⁵⁷ Entrevista con el señor Leopoldo Ts'íib (Capitán Pool) en la comunidad de Felipe Carrillo Puerto, estado de Quintana Roo; 16 de Mayo de 1981. Ficha No. 493

⁵⁸ Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 163

⁵⁹ Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 167

kaajo'ob j-p'áto'ob, je' bix le Ichmúulo', le Chik'in Ts'ono'oto', yéetel le X-Jo'o Tsúuko'. Jach j-xánchaj ka'aj j-jo'op' u suut máak j-kajtali'i'.⁶⁰

U láak' ba'al tu mentajo'ob yuum j-Cecilio, yuum j-Jacinto yéetel le u chuukáan máako'ob ku máan tu paacho'obo, je' tu'ux kaajil ku k'uchulo'obe', wá yaan u naajil tu'ux ku ka'ansa'al le k'uj u tasajma le j-sak wíiniko'obo', ku láj jutko'ob. Tumenile', u yojéltmajo'obe', le j-k'iino'obo' mina'an mix jun túul u yutsil ichilo'ob. Tu yó'olal túun ma' u ka' suuto'obe', ku ju'utul le naajo'ob tu'ux ku kansiko'ob u chíin-polta'al le k'ujo' le ka'ach úcho'. Yéetelxane', tu k'iinil le kíimsajtáambalo', je' tu'ux ku k'átalo'obe', le káan u x manak'íto'ob ti' yaan jun túul j-k'iine'e, ku ch'a'ako'obe', ku chuchul k'axtiko'obe', ku jók'siko'ob tu chúumuk k'íwik u ti'al u jich'o'ob u kaal.⁶¹ Ti' ku k'a'ajal ti' yuum j-k'iine'e' le buka'aj mejen x-lok'bayen x-ch'úupalalo'ob u mentma óolaj ti'obo'. Yéetel túun u ja'il u yich ku k'áatik ka' ma'akak u beeta'al loob ti' leti'.⁶² Le túun j-ó'olal kex ka' xolampíxnako'ob tu táan le u bátaabilo'ob le wíiniko'obo', ku beeta'al ti'obe', bey mix táan u na'ata'al u t'aano'obe'. Ku ya'alik le nukuch máako'obo', u chan k'eeban le j-k'iino'obo', le ku chan bo'otiko'ob beyo'. U jach jats'utsil le ba'al beyo', tu k'ab máaxo'ob ti' u seten beetmajo'ob k'aase', ti' ku bo'oltiko'ob le u p'aaxo'ob beyo'o'.

Ts'uulo'obe', jach táj j-xiib bin u ya'alik u báo'ob ka'ach le táan u beetiko'ob loob ti' máasewal. Chén túune', jach neetschajo'ob le ka' j-su'ut u jeel ti'ob tumen le wíiniko'obo'. Le túun j- o'olale', le ka' tu yilajo'ob chich u bin u kíimsa'alo'obe', ka'aj túun j-túuxta'ab be yuum j-k'iin, j-Canuto Vela u k'aaba', te' tak tu kaajil Tsukáakabo'. Nuxi' j-Miguel Barbachano j-túxti'i'. Tu túuxtaj u ti'al u ki'iki' t'ant le máako'ob j-túuxta'ab j-tsikbal yéetel tumeen le yuum j-Cecilio yéetel yuum j-Paato'. J-túuxta'abo'ob chén u yu'ubo'ob ba'ax le j-taal u tsikbalt le yuum j-k'iin yéetel u yét tsuulilo'ob j-taalo'ob tu paach xano'.⁶³ Te' túun tu kaajil le Tsukáakabo', ti' tu much'aj u báo'ob le u túuchi máak j-Barbachanlo'o' yéetel le u tuuchi' máak le báatabo'obo'. Le ka' j-ts'o'ok le tsikbalo', le máaxo'ob j-taalo'ob u yu'ubo'ob u tsikbal tsuulo', tu sutaj u paacho'obe', kaj bino'ob te' tu'ux ku pá'ata'alo'ob tumen u noojocho'obo'; chén p'elak j-k'uchuko'obe'e', ka' tu ya'alajo'obe': le ts'uulo'obo' jach jats'uts u t'aano'ob. Chêen túun ba'ale, oojéla'ane' ma' úuchak u ch'enxikinta'al le ba'ax ku ya'aliko'obo'; tumenile', ma'atech u jóok'ol u jaajil ba'al tu chi'o'ob, tumeen chén ja'alil tuus chuup tu puxsi'ik'alo'obe'. Le tu ja'ajilo'o', táan le ba'ate'elo', jé'enkech ba'al k'a'abéet ti' le wíiniko'obo', tu lu'umil Belise ku ko'onol ti'ob. Ti' ku maniko'ob tu láakal ba'ax k'a'abéet ti'obi'i'. Le beey úuchik u kanik u bisubáao'ob yéetel le u máakilo'ob, le lu'umilo'ob je'elo'. Ti' ku taal ba'al u jaanto'obi'i', ti' ku taal ts'oon ti'obi'i', ti' ku taalxan u máaskabo'obi'i'. Le j-beetik túune', chén ti' uts u pakta'alo'obi'i'. Jach chén ti'i'. Tumeen wá ku típ'ilo'ob tu tojil sak-i'e' ti' u pá'ta'alo'ob j-kímsbil tumeen le máaxo'ob j-ch'a'pektmilo'obo'o'. Beeyxan u yúuluchul ti'ob le káan náats'ko'ob tu kaajil Peto. Le j-beetik túne'e', tu kanajo'ob u ch'áoob beey u bimbalo'ob tak tu lu'umil Belise. Te'elo', je' bix ts'o'ok u ya'ala'alo', mix máak j-beetik loob ti'obi'i'. Le túun ka' j-p'áate', u t'ubmajo'ob le beej tu'ux ku máano'ob u bimbalo'obo'o'. U ti'aal u chukikoob le Beliseo', ti' ku máano'ob Baak'jalale'; chén túun tu yáanal k'aaxe', ku bin u juliko'ob u tojili', tu bino'ob, tu bino'ob tak káan u chuko'ob le tu'ux

⁶⁰ Entrevista con el señor Cristino Pech en la comunidad de Chun Ya', municipio de Felipe Carrillo Puerto, estado de Quintana Roo. Mayo de 1961. Ficha No. 663

⁶¹ Entrevista citada, señor Cristino Pech. Ibid (Ficha No. 663)

⁶² Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 172

⁶³ Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 173

ku bino'obo'. Le káan k'uchuko'obo', ku k'áatiko'ob le ba'ax j-taalo'ob u mano'obe'. Jach táanxan u ts'áabal ti'oob je' ba'ax u k'áato'obe'. Ojéla'an le ku bin u kaxto'obi'i'. Ya'abo'ob tu bino'ob. Le káan jók'ok u bimbalo'obe', táanil ku bin u xímbal u nojocho'ob. Paachile', tsolokbal u bin jun jíili' wíiniko'ob u ti'al j-ántaj; u ti'al ka' púuta'ak le ba'alo'ob mana'an j-bisbil tu'ux ku yúuchul le ba'ate'elo'. Le túun káan suunako'ob tu lu'umoobe', ku t'oxiko'ob le ba'ax tu manajo'obo'. Bey u yantalo'ob te' Beliseo, hey u beetiko'ob xan u ti'al u paklan áantikubá'obo'.⁶⁴ Le beyo', j-utsil tu t'aano'ob. Bey túunxan j-jo'op'ik u yookol ti'ob u tukulil u máano'ob j-kajtal jun páakili' te' Beliseo'.⁶⁵ Tumeenile', ku ya'aliko'obe', ja'ali le u yét ch'i'ibalo'ob yaan te Beliseo', ja'ali letio'ob j-óoltik ti' le áantajo'. “wá k-p'áatal waaye' je' k-láj kíimsa'ale” ku t'aano'ob. “Le j-beetik túune', yaan k-máane'ex tu yiknal le máaxo'ob j-ántiko'ono'obo’.”⁶⁶ Le túun j-chan ki'imak kúnsik u yóolo'ob beyo'. Tu lu'umo'obe', jach taj peka'ano'ob tumen ts'uul. Ti' túun tu kanajo'obxan jach bix u p'ekta'al máaki'i'. Jach tu p'ektaj'o'ob le máaxo'ob j-yák'chak'mailo'obo'. J-k'uch u k'iinil mix u k'áat u yilo'ob jun puli' mix jun túul ts'uuli'. Yéetelxan tu tukultajo'obe', wá ka' máanako'ob j-kajtal tánxel lu'umile', ku náachtalo'ob ti' le k'aak'as máako'ob j-beetik k'aas ti'obo'o'. Lelo' keex tumeen ma' chén ch'a'abil u taal j-beetbil loob ti'obi'. Le ba'ate'el yéetelo'obo jach j-xánchaj táan ka'aj j-pátchaj u xu'ulul. Ja'a'likil, le u tukulil u máano'ob j-kajtal te' Beliseo' jach jun puli' ma' tu luk'ulti'ob. Jujun p'ítil bin u x-nák'tukultiko'ob le u k'exilo'ob u kajtalilo'obo'.

Bey tun yanil le ba'al ichil le u yuumilo'ob le úchben lu'umo'oba'. Ka' tu much'ajuba'ob u bátabilo'ob tu ka'aténe', u ti'al u nup u poolo'ob bix kun u beetilo'ob u ti'al ka' náachako'ob ti' le máaxo'ob j-p'ektajmailo'obo'. Ku jóok'ol u t'aan yuum j-Jacinto ti' yuum j-Cecilioe', ka'aj tu ya'alaje' tu láakal le ba'al. tu tukultajo'ob u beetiko'ob yéetel le yuum j-Manuel Antonio Aaye', j-béychaji. Le tu yóoltajo'obe', le tu beetajo'ob.⁶⁷ Jach le j-tukulta'ab u beetale', jach le j-béetchaji.

Tu taal u k'uchul u k'iinil u xu'ulul le ba'ate'ilo', ka'aj tu tukultaj u bino'ob jach tu jaajil te' táanxelilo'. Ka' tu ya'alajo'ob túune', u ti'al ma' u jáan múulkuumta'alo'ob tumeen ts'uule', tu t'oxaj u báo'ob ka' jaatsil; le beyo', tu tukultajo'obe', je' u satiko'ob u yóol je' máax ka' taalak tu paacho'obe'. Tánchúmuk túun ichilo'obe'e' j-bin tu paach yuum j-Jacintôo, le u chuukáano'obo', tu paach yuum j-Cecilio j-táak'o'ob.⁶⁸

Le luk'ul kun beeto'ob te' tu yúuchben lu'umilo'obo', tu beetajo'obe' keex tumeen jach táj yaaj j-lo'oba tu yóolo'ob; tumeen xane', u na'atmaubo'obe', ts'uule', ichil u kisinile', mix bik'in bíin tu'ubuk ti' le ba'ax ucha'an ti'ob'. U yojelo'ob chén káan suunak u sut u jeel ba'ax tu k oolaj tu yóok'ol ikil u seten beetik k'aas ti' wíinik ka'achi. Le j-beetik túun u j-jóok'olo'ob u bimbalo'ob, ku káajal u náachtalo'ob.

J-Jacinto j-bin yéetel jun jaats le máako'obo', beyxan j-úchik u beetik yuum j-Cecilio. Cecilio túune', yéetel le u chuukáan máako'ob ku bin yéetelo', j-p'áato'ob tu tojil X-Jo'ojtsúuk, chén yáanal k'áax u ti'al ma' u séb kaxta'alo'ob tumeen le ts'uulo'ob ku máano'ob

⁶⁴ Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ibid (Ficha No. 173)

⁶⁵ Gonzalo Navarro M. 1970. ops. cit. pag. 311

⁶⁶ Entrevista con el señor Santiago Keen en la comunidad de Chun Jujub, municipio de Felipe Carrillo Puerto, Estado de Quintana Roo. Mayo de 1981. ficha No. 611

⁶⁷ Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 177

⁶⁸ Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ibid (Ficha No. 177)

te' yáanal k'áax j-p'ujiko'obo'. Ti' kun u pá'ato'ob u k'uchul u k'iinil u bino'ob u nupuba'ob yéetel yuum j-Jacinto tu kaajil Belisei'.

Le óotsil j-Cecilio túuna', yaan túun jun túul x-ko'olel ti', jach x-lóo'bayen, u yét kajtal; ku ts'o'okoxane', ichil le buka'aj máako'ob u yét máano', yaan jun túul tánkelen j-xi'ipale', le káan tséelek u yich le yuum j-Ceece', ku ch'o'opol u yich tumeen le j-xi'ipalo'.⁶⁹ Bala'am bala'anij u yilikubáa yéetél le u yét kajtal le yuum j-Ceeso'. Chén jun p'éel u k'iinile', ka'aj j-chu'uk le máak yéetel le x-ko'olel tumen yuum j-Cecilióo'.

Le ka'aj tu yilaj j-xiib ba'ax ku yúuchul ti'e úuchak u kíimsik le chan wíinik ka'acho'; chén túune' wá ka'aj u kiims le máak ka'acho', mix táan u k'astal u yokil ti' ka'ache'.

Je' túun ba'ale', ma' bey, tu beetili'i', tumeen yuum j-Ceece', ma' jun túul máak k'asa'ani'i'. Jach utsil máak yéetel u yét ch'i'ibalil. Ku ya'alik bintún ti' le j-tánkelen xi'ipalo': "Tene', j-xiibenxan; kin na'atjk tu láakal ba'al. In woojele', tu láakal j-xiibe' k'a'abéet x-chu'uup ti'. Le beetik túune', kin na'atike' ti' teeche' k'a'abtxan x ch'uup; le j-beetik taj paje'ex in su'utal. Chén ba'ale', ts'o'ok ba'ale' ts'o'oki'. Mix in k'áat ka', ka' suunak j-úchuli'; ba'ax kin k'áatik teche', xeen, biin a beete. Bik táabakech ka' suunakech j-k'áatal tin beel. Wá ka suut waye' teeche a woojel. Tumeenile', jach táaj yaaj tin wóol le ba'ax ta mentaje'ex ti' teno'. Teech xane', x-ch'úup chén tu'ux ti' ma' in kíimsikeche' tselabáa tin beel. Le beetik túune', wíinik, teche' xeen. Tumeen wá kin ka' ilikeche' yaan in máansikech tu yeej in máaskab wá tu jool in ts'oon kan j-ts'o'okol."

Le ka' tu yu'ubaj le ba'ax ku ya'ala'al ti' le j-xi'ipale' púuts'i biin tu beetaj; tu jaalaj yokil tumeen jach saajakchaji ka' túun j-ts'o'ok chén beyo'. Ma' sen j-uchchaje'e, chén jun p'éel u k'iinile', táan u tsikbal yuum j-Cecilio yéetel jun múuch' máako'obe' ka'aj j-ka' k'uch le j-tánkelen xi'ipale'. Chén túun ba'ale', mix máak j-ile. Bala'an bala'anil úchik u k'uchul tu naájlil yuum j-Cecilio u yil le x-ko'olele; táan xan u pá'ta'al.⁷⁰ J-Cecilioe', chokochaja'an u tsikbal. Chén túun ba'ale', míin tu na'ataj le ba'ax ku yúchul tu najilo'; ka' u ya'alaj ti' le máako'obe' táan u jáan bin tu naajil, mix táan u xántal kén suunak. Ka' j-jóok' u yáalkab tu yiknal u naajilo', nápulak u yila'al tumen u yatan; le x-ko'olelo', tu ya'alaj ti' le j-táankelen xi'ipalo' ka púts'uk, wá mae', yaan u kíimsa'al tumeen yuum j-Cecilio. Le ka'aj tu ya'alaj lelo', táanxan u táakal, álkab xímbalil u taal la yuum j-Ceeso'; le j-xi'ipal, ka'aj tu yilaj mix tu'ux je' u béytaal u púts'uule', ka'aj tu báalch'intubáa tu paach le x-mak-aak'o', le u k'aal le naajo', jach wá ku ts'ikti' k'aase', te' tu paach le x-mak-aak'o', te' ch'uyukba jump'éel x-nuk táats' máaskabi'i'. Tánili' u jámpaytike', le xan ku yokol u yáalkab yuum j-Cecilio, ka'aj tu ya'alaj ti' u yatane', chén bey u yóole' yaan wíinik j-ook ichil u naajil, leti' tu t'aan bey', kúlpach yanik ti' le tu'ux ta'akmaubáa le máake'; ka'aj j-jóok' u yáalkab yanik le tu'ux u ta'akma u báee' yéetel le máaskab u machmae', táanili' u búuj ch'aktik u pool yuum j-Cecilioe'.⁷¹ Joch'k'aja tu beetaj u wíiniklil te' tu chúumuk u naajilo'. Bey túun j-úchik u ts'o'oko ti' u kuxtal jun túul nojoch máak j-ba'ate'elnaj tu yóolal u yutstal yanik óotsil máak tu k'ab le j-k'aak'as ts'uulo'obo'. Bey úchik u lúubul jun túul u nojoch poolil le ba'ate'eil ku menta'al tumeen u k'aasil le ts'uulo'obo', le waacho'obo' yéetel le j-k'iino'obo'.⁷²

⁶⁹ Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ibid (Ficha No. 177)

⁷⁰ Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ibid (Ficha No. 177)

⁷¹ Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 178

⁷² Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ibid (Ficha No. 178)

Le x-ko'ole'lo', ka' tu yilaj le ba'ax ts'o'ok u yúchul ichil le naajo', ka j-jóok' u yálkab, táan u yaauat ook'ol. Ka' j-k'uch yálkab tu'ux much'ukbal le máako'ob ku tsikbal yéetel le yuum j-Cecilio ka'ache'; le ka' j-k'áata'ab ti' ba'ax Le j-úch ti'o' tumeen táan u tukultiko'ob le máako'obo' wá j-jaats'naj yuum j-Cecilio. Le x-ko'ole túuno', táanili' u jájan tsolik ba'ax le j-úcho'; ka' j-k'íit yálkabo'ob u yilo'ob wá jaaj le ba'ax ku ya'aljke le x-ko'olelo'. Ka' k'ucho'obe', tu yilajo'ob jaaj; tu yilajo'ob ti' tuts'a'an óotsil j-xiibi'i'. Le máako', ka j-ts'o'ok u beetik le loobo', bin tu beetaj. Tu tukultaje' mix táan u chu'ukul ka'achi j-tu'ub ti' wá le nukuch máako'obo' suukchaja'an u ts'iko'ob wá jaytúul máak j-kanantik le tu'ux je'elekbalo'obo', le bey tu'ux ku yantalo'ob wá jáyp'éel k'iimo', le j-beetik tuune', ma' j-béychaj u púuts'uli'; te' tu yáan beejo'obe' j-la'ap'ij, ma' sám úchuk le loobo'o', leti' ku taasa'al, k'axa'an u k'ab tu paach;⁷³ ja'alikil le x-ch'uupe', chén ja'alil ook'ol j-kíinsike'. Míin jach náak' ti' le ba'ax j-úcho'. Ka' j-na'ak k'i'ik' tu poole', ka' túun tu x-kán jich'taj u kaal tumen jach yaajchaj tu yóol le ba'ax j-menta'ab ti' yuum j-Cecillo'o'.⁷⁴ Ya'abchaj máako'ob j-taal j-ilik le tu'ux j-kínsa'abo'; ku tsikbalta'ale', tu kaajal TePich j-bisa'ab j-mukbil óotsil yuum j-Cecilio. Ma' oojela'an wá jach jaaji'.⁷⁵

J-Jacintoe' ti' yaan leti' tu tojil u kaajil X-Kaabile', kaj j-k'uch t'aan ti' ts'o'ok u kímsa'al le nojoch máako', le ka' túun j-jo'op' u tukultike' ba'ax kun u beete tumen ts'o'ok túun u p'áatal bey chén tu juuno'. Ka' túun tu much'aj le máako'obo', ka' tu ya'alaj ti'obe' ts'o'ok u jo'op'ol u k'astal u yokil le tuukul múul anchaja'an ka'ach ti' yéetel le nojoch máak tántik u kínsa'alo'. Ma' tu tukultajo'ob u bino'ob tu sébilakil tu kaajil le Belise je' bix u yáax tukultmajilo'obe'. Beyo', beyo' ka' j-jo'op' u chên máan le k'iino'.

Le ba'ate'el kaajale', chén wá tu'ux kajtalil ku yookol le j-ts'oombáal ts'uulo'obo', te' xan ku paklan ts'onikubáobi'i' yéetelxan le óotsil máako'ob p'aatalo'obo, láyli'xan yaan u bátabilo'ob ichilo'obe', mix jun tén j-p'áat le j-mejen kajilo'ob wá mina'an u poolil le ba'ate'il ti'obo'. Keex ts'o'ok u kímsa'al le máaxo'ob j-káajso', ma' j-p'aát mina'an máax j-ch'aik u jo'ol tu ka'atéeni'i'. Chén jun p'éel u k'iinile', ka' j-túuxta'ab jun xeet' ju'un ti' yuum j-Jacinto tumeen le ts'uulo'obo'. Ti' ku ya'ala'al ti'e', ka' xi'ik tu kaajil Bák'jalal yéetel le u chuukáno'ob ku máano'ob tu paacho u ti'al u ts'íibto'ob u ju'unile' tu'ux ku ya'ala'ale' mix bin táan u ka' suut j-úchul ba'ate'el.⁷⁶ u k'áat bin ts'uule' ka' yanak ki'imak ôolal, tumeen bine' ts'o'ok u náakal yóolil le ba'ate'elo'. Le máako'ob túun u yét máan le yuum j-Jacinto'o', ka' tu ya'alajo'ob ti' le nojoch máako' ma' tsaa u bino'ob tu láakalo'obi'i'; xi'ik yuum j-Jacinto yéetel wá jaytúul le mako'ob u ti'al lák'intik te' beejo' tu yóok'lal xan u yu'ubiko'ob ba'ax u k'at le máako'ob yaan tu kaajil Bak'jalalo'; ka' túun j-jóok' u bimbalo'ob.⁷⁷ Ts'o'ok u máan k'iin xi'iko'obe', le máaxo'ob túun p'aatalo'obe'; j-jo'op' u ka'ap'etal u tukulo'ob tumene' ku ya'aliko'obe' bik xi'ik táabsbil j-Jacinto u konmubáa. Ku ts'o'okol xane' bey tumeen ya'ab loob tu beetajo'ob ti' le ts'uulo'obo' séeb u na'ata'al; mix bik'in bín tu'ubuk ti'ob: Je' ba'ax k'iinile' yaan u yiliko'ob bix kun u sutilo'ob u jeél ti' másewal; le j-k'ex túun u tukulo'obe' ka' tu ya'alajo'obe' ma' k'a'abet u yantal le tsikbal yéetel le j-sak wíiniko'ob j-bin j-ilbil tumen yuum j-Jacinto yéetel le máako'ob u yét binako'. Ka j-ts'o'ok u máansik tu tukulo'obe', ka' tu ya'alajo'obe' ka' jóok'ok wá jaytúul máak u ti'al j-chukpachtik yuum j-

⁷³ Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 180

⁷⁴ Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 181

⁷⁵ Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 182

⁷⁶ Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 183

⁷⁷ Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 184

Jacintoe' ka' su'utko'ob. Ka'aj túun j-táak' u chuukil u paacho'ob beyo'. Ku tsikbalta'ale', jach bin táitak u k'uchulo'ob yuum j-Jacinto te' j-kaajo' ka' j-chu'uk u paacho'ob ka' la'ap' leti' chén te' tu yáam beejo' ka' kiinsa'abi'i'. Ku ts'o'okole' ka' jáax mukta'ab chén bin tu yáam beej.⁷⁸

Bey túun j-úchik u láaj kiimil le nukuch máako'ob j-líik's le ba'ate'elo'. Le úchik u láaj k'iimil poolilo'obo', ka'aj túun jo'op' u láaj ti'it'pajal wíiniko'ob.

Yaan tu julaj u poolo'ob chén yáanal k'aaxi'.

Beyo' ma' táan u séeb ila'alo'ob tumeen le ts'uulo'obo'. Le úchik u ti'it'pajalo'obo', leti' túun ka' j-jo'op' u yookol le ts'uulo'ob u ti'al j-kaxtbilo'ob tak tu yáanal k'áax u ti'al túun j-kíimsbilo'ob.⁷⁹ Ts'o'ok u p'áatal mina'an u muuk'o'ob beyo'; tumeen, ka'ach úche' le táan ka'ach u máano'ob tu paach u nuktakilo'ob, te' j-ba'ate'elo', ma' chén ch'a'abil u kinsa'alo'ob tumeen ts'uuli'. Ku ts'o'okole', le k'inako'obo' láaj yaantak u ts'oono'ob; je' tún kaj j-p'áat chén túlman túl u máano'ob, séeb úchik u chu'ukulo'ob j-kíimsbil te' yáanal k'áaxo'.⁸⁰ J-úchchaj chén bey u máano'ob yáanal k'áaxo'. Ku tsikbalta'ale' ya'ab bin le másewalo'ob tu lu'umjl Belise j-bino'ob j-jéets'elo'.

Chén jun p'éel u k'iinile', táan u máano'ob te' yáanal k'áaxo', ka' bin tu kaxtajo'ob jun túul chan k'uuj che' póola'anil; leti'ob túune', ka' túun, tu mentajo'ob u najil u kajkúntiko'ob.⁸¹ Jujun p'ítil ka'aj j-jo'op' u ka' much'ikubao'ob le ya'abkach wíinik u ti'it'mubáo'obo'; ma seen úchchaje'e', ka'aj túun j-jo'op' u taal ya'abkach wíinik tántánxel mejen kajtalil u ti'al u yilo'ob wá jaaj le tsikbal ku yu'ubiko'ob ya'ala'alo'.⁸²

Yaan túun jun túul máak ichil le bukaaj wíiniko'obo', jach u k'ubma u puxsi'ik'al ti' le yuumtsil j-kaxta'abo'; le j-óolal túune, le máako'obo' tu yalalajo'obe' leti' kun j-kanáantik tak tu k'iinil u kímbal; te' túun j-jo'op' u weenel tu najil le j-noj yuum j-beeta'ab tumen le máako'obo'. Ku tsikbalta'ale', chén p'eel u t'úubul u weenel le nojoch j-kanáantiko' le j-ki'ichkelem yuumo' ku tsikbal yéetel; le káan p'i'ilik u yich tu ka'a tene' ku ya'alik ti' le máako'obo' baax le j-a'ala'abtio'. Tu láakal xan le ba'ax ku taal u k'iinil u yúchulo', chén ich náye' ku tso'olol ti'.

Jun téenake' j-a'ala'ab ti' ichil u náaye' le waacho'obo' táan u bin u náats'alo'ob jujun p'ítil, le túun j-ó'olale' k'a'abet u bin k'ás jo'oltbilo'ob tu yo'olal ma' u k'uchulo'ob tak te' tu kaajalo'obo'.⁸³

Ku ya'alik túun beya':

“Ti' le paklan ts'oon kun j-úchulo', yaan wá jáytúul kun j-kíimil ichil le máasewalo'obo'o. Chén ba'ale', mix u chén tukulta'alo'ob ts'o'ok xan u k'uchul tu k'iin u ch'a'abalo'ob tumeen k-yuumil; beyxan u ya'almail, bik chén yaj-óolta'ak; je'etún ichil le j-waacho'obo', yan u ya'abtaj kíimili'.”⁸⁴

Chén jump'él u k'iinil bine', ka' tu ya'alaj le yuum Santa Cruzo'.

⁷⁸ Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 185 (End of page 73)

⁷⁹ Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 186

⁸⁰ Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 187

⁸¹ Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 188

⁸² Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ibid (Ficha No. 188)

⁸³ Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 189

⁸⁴ Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ibid (Ficha No. 189)

“J-Lu'umkabile'ex, kanáantabae'ex tumeen tan u náats'al u k'iinil u lúubul óotsil máak tu k'ab le j-waacho'obo'.”

Le máako'obo' ka tu nuukajo'obe', “Mix bik'in bin k-k'ubakbáe'ex tu k'ab le ts'uulo'obo' j-ki'ichkelen yuum, jach jumpuli', mix bik'in; mix bik'in bín múuch' kajlako'on yéetelo'ob, mix bik'in bíin múul jaanko'on yéetel le ts'uulo'obo'; mix yéetel le k'aak'as waacho'obo'.”⁸⁵

Ka'aj túun j-suukchaj ichil le másewal máako'ob u ya'ala'al ti'ob tumeen le nojoch máako', ba'ax ku tso'olol ti' tumeen le j-ki'ichkelen yuumo'. Ka túun xan j-jôok' u tsikbalile', yaan jun túul yuumtsil j-áantik le máasewal máako'ob te' tu yáam k'áaxo'. Le tsikbal bey ku menta'alo', j-kóoj tu xikim le ts'uulo'ob yéetel le j-waacho'ob. Le túun ka' tu tukultajo'obe'; le mentik mix chén ch'a'abil u we'ek'elo'obi' ku ts'o'okole', ti' le k'inako'obo', le j-waacho'obo' u t'ubmaj u beelo'ob chén yáanal k'áax tu'ux ku máan u kaxto'ob wíinik u ti'al u kíimso'ob.⁸⁶

Chén túun ichil u máan le j-waacho'ob j-kaxan wíiniko', ka' j-lúub jun túul nojoch máak tu k'abo'ob. Ka' j-a'ala'ab ti' le nojoch máako' ka' u biso'ob tak tu táan le j-ki'ichkelen yuum j-ántiko'obo'. Chén ja'ali bey ma' táan u k'íimsa'alo'; wá tumeen ma' táan u yóoltik u bisik le j-waacho'ob tak tu'ux yaan le j-ki'ichkelen yuumo', ku xíik ts'onta'al. Ku ya'alik túun le nojoch máako', wá u k'áat le j-waacho'ob u beeto'ob loob ti'o', u beeto'ob, tumeen leeti'e' mix máak kun u bis tu yiknal yuum Santa Cruz. Ku ya'alal túune', le nojoch máako', kex ma' taak j-lo'oba u núkik le ba'ax ku k'áatik le j-waacho'obo', kex yéetel u loobil u puksi'ik'ale' tu éjentaj.⁸⁷ Ka túun j-jo'op' u bino'ob tu tojil Chan Santa Cruz le noj kaaj tu'ux yaan le j-ki'ichkelen yuumo'.⁸⁸ Chén p'elak u k'uchulo'obe', ka j-bíno'ob tu yiknal le nojoch máak j-kanáantik le naaj tu'ux yaan le k'ujo'. Chén ka tu yilaj u yookol j-ch'a'abil ichil le naaj tumen le j-waacho'obo'; ku ya'ala'al ti'e', ts'o'ok u yóojétiko'obe' leti'ej ku t'aan yéetel le j-ki'ichkelen yuum j-kaxta'ab te yáanal k'áaxo'. Le j-beetik túune', leti'o'obe' u k'áat u yu'ubo'ob u tsikbal yéetel le yuum Cruuzo'. Ka' tu núukaj le nojoch máako' je' u t'aan yéetele', chén ba'ale yaan u pá'tiko'ob u yáak'abtal tumeen leeti'e' ichil u weenel ku náytik le ba'ax u k'áat ts'aabil j-ójéltbil tumeen le j-ki'ichkelen yuumo'. Leti' ku tsolik beyo' ka' tu yu'ubo'obe' táan u paklan ts'onikubaob le j-waacho'ob yano'ob te' tánkabo' le xan ku taal j-a'albil ti' nojochil le j-waacho'obo' ba'ax le ku yúuchulo'. Ka j-jóok' u yáalkab u yil ba'ax le ku yúchulo' jun páakili' úchik u tu'ubul ti' le ba'ax ku k'áatik ti' nojoch máake'.⁸⁹ Le ka' j-jóok' u yáalkab u ti'al u ya'alik ka' u jets'ubáa le j-waacho'obo' ka'xan j-xíik j-ts'oonta'abi. Ma' j-xáanchaj ka' tu láaj kimsubáobi'. Ja'alikil le óotsil máako'obe', chén táan u yiliko'ob le ba'ax ku y'uchulo', le ka'aj tu yilajo'ob ts'o'ok u láaj kíimsikubáa le j-waacho'obo', ka' j-ook u ch'áob le j-ki'ichkelen yuum ich le naaje'; tánili' u jóolme'tiko'obe', binxan tu beeto'ob yaanal tu'ux.⁹⁰

U ya'alma j-ki'ichkelen yuume', tu. láakal le ba'al j-úcho' k'uchul tu mentaj u k'inil; u ya'alma xane', le ts'uulo'ob jach p'ekta'ano'obo' bíin múul jaanak óotsil máak yéetelo'ob.⁹¹ U láak' ba'al xan tu ya'alaje', chén. bin jump'éel u k'iinil káan sáasake', mina'an leti', ts'o'ok

⁸⁵ Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ibid (Ficha No. 189)

⁸⁶ Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ibid (Ficha No. 189)

⁸⁷ Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 190

⁸⁸ Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 191

⁸⁹ Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 193

⁹⁰ Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 194

⁹¹ Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ibid (Ficha No. 194)

u bin:. Mix máak kun j-ilik tu'ux kun j-ts'o'okol; tumeen léeti'e', taal u yáant óotsil yéetel le buka'aj loob ku menta'al ti'ob tumeen le ts'uubo'obo'.

U láak' ba'al xan tu ya'alaj le j-ki'ichkelen yuume', leti' bin ba'ax jach yaaj tu puxsi'ik'ale, ku ya'alik bin beya', u k'áat óotsil máak wá ma' u k'áate'e, yan u xa'ak'pajal yéetel le ts'uubo'obo'; yaan u p'áatal ma' tu k'aj óolta'al wíinik ichil le ts'uulo'obo'; yanxan u paalal óotsil máak ts'o'oko; u beel yéetel u paalal ts'uul. Yan u p'áataj je' bix ka'ach úuche'.⁹²

Tu láakal le ba'al tu ya'ala le j-ki'ichkelen yuumo', táan u yila'al tu ichil le k'iniilo'oba'.

BIX U BA'ATE'EL TS'UUL

Le kaj p'áat chén u ni' che'il yaanil le ba'ate'el kaajal ka'ach uúcho', jach táaj yaj úchik u k'ubikubáa le wíiniko'ob ku máano'ob ka'ach chén te' yáanal k'áaxo', ma' wá tumeen saajako'obi'. Xu'upul tu beetaj ba'al u jaanto'obe' ka' tu k'ubaj ubáo'ob, j-láaj too'ka'abxan u naajilo'ob yaan ich u koolo'ob tumeen le j-waacho'obo'; le j-beetik túune', juun p'íitil úchik u k'uchulo'ob ti' le nukuch kaajo'obo', wi'ij j-bisiko'ob'.⁹³ Beyxan úchik u k'uchulo'ob ti' le nukuch kaajo'ob tu'ux yan le máaxo'ob ku kanan kaajo'obo'. Ba'ax tu beetaj túun lé j-waacho'obo' je'neke'en buka'aj óotsil máasewal wíinik ku k'uchule', ku k'amiko'ob; ku ts'áabal u yo'ocho'ob, táan xan u ts'áabal ja' u yichínto'ob. Ku ts'o'okol le beyo' ku k'o'osolo'ob, ku ts'áabal u nook'o'ob je' bix u nook' le j-waacho'obo', ku ts'o'kole' ku ts'áabalo'ob ichil le j-waacho'obo'.⁹⁴

Le beetik túun le káan xi'ik le j-waacho'ob j-kaxan wíinik te' yáanal k'áaxo', ya'abo'ob tumeen tákpa'ja'an tak le óotsil máako'ob ichilo'obo'. Le bey túuno', tak u yéet láak'o'ob ku kínsiko'ob te' yáanal k'áaxo'.⁹⁵ Ts'uule' jach mina'an u xuul k'asa'anil: u tuukule' chén u ti'al u beeto'ob loob ti' óotsil. Wá ma' xane', ba'ax ku beetik le j-waacho'obo' le káan lúubuk jun túul wíinik tu k'abo'obo', ku machiko'obe' ku jit'lan k'axtiko'ob u ti'al u t'úut'o'ob j-kombil táanxel lu'umil. Yan j-ko'on tak tu lu'umil Cubai'.⁹⁶ Le beyo' taak'in ku k'amiko'ob tumeen ku ya'aliko'obe' wáa ku láaj kínsiko'obe' mix ba'al kun u jók'so'ob yéetel.

Ts'o'ok u ya'ala'al wi'ij tu yu'ubaj wíiniko'ob ka' tu k'ububáo'ob, ma' tumeenxan mina'an u koolo'obi' yaan u nukuch péet paach u koolo'ob j-lo'obil ki'ichkelentak xan tu'ux u pak'ma u naalo'ob ka'achij; ba'ax j-úuche' ikil, u bin j-chukbil u paacho'ob tumeen le j-waacho'obo' u ti'al u k'áatal u yáalkabo'ob ichil le nukuch koolo'obo' ku jók'sik u máaskab le j-waachilob' ku jájay ch'akiko'ob le naalo'ob táaitak u k'antalo'obo'.⁹⁷

Ku xu'ulsa'al ti' naale' ku xu'ulul xan ti' wíinik. Óotsil máake, chén ja'alil ti' le x-ki'ichpam xi'im kuxa'ano', tu'ux ku p'áatal mina'ane' kímil ku ya'alik, yaan k'iine' le tu'ux mina'ano' jach yaayaj óotsiltalil ku ya'alik.

Le k'inako'obo', u nojoch kaajil Méjiko'e' ku túuxtik tu kaajil le T-Jo'o ya'abkach ts'oono'ob, taak'in yéetel p'enkech j waacho'ob u ti'al u yánto'ob u yét j-waachilo'ob ku kíimsaj wíiniko'ob te' tu k'áaxilo'ob Quintana Roo yéetel je' tu'ux ka kaxta'ako'obe'. Bey bin u

⁹² Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ibid (Ficha No. 194)

⁹³ Entrevista citada, señor Tírso Uk. Ficha No. 45

⁹⁴ Entrevista citada, señor Tírso Uk. Ibid (Ficha No. 45)

⁹⁵ Entrevista citada, señor Tírso Uk. Ibid (Ficha No. 45)

⁹⁶ Ganzálo Navarro Moisés, 1970 ops cit. pajs. 134-136

⁹⁷ Entrevista citada, señor Marcos Kupul. Ficha No. 63

k'uchulo'obe' bey ti' le óotsilo'obo'. Leti'obe', yaan xan u yiliko'ob u bono'ob u ta'akubáo'ob chén tu ts'u' k'áax; mix ba'al ku páajtal u beetiko'ob tumeen ts'o'ok u jach waacho'ob túuxta'an tu paacho'obo'.

Ka'ach úuche', wíinik áalkabansik ts'uul. Bejla'atúun ma' chuka'an u muuk'o'obe yaan u yiliko'ob bix kun u beetilo'ob u ti'al ma' u yila'alo'ob.

Bix j-káajik u bin k'aasil ti'ob u ya'ala'ale', leti' le úchik u láaj kíimil u nukuch poolil le ba'ate'elo' tumen ka'ach úche', yuum j-Cecilio yéetel yum j-Jacintoe' yéetel xan le buka'aj wíinik ku máan tu paacho'obo' jach j-tíip' u mu'ukl'o'ob. Le túun úchik u t'i't'pajal u máano'ob ti' le ba'ate'elo' leti' j-ment u p'áatal mina'an u muuk'o'ob; le mentik túune', le j-waacho'obô' leti' lelo' le j-ment u yiko'ob jach chén ch'a'abil. U mentiko'ob loob ti' le wíiniko'obo'.

Jach yaaya óolal le ba'al tu mentaj le j-waacho'obo', ti' le óotsilo'obo'. Le j-beetik jach ma' k'a' abet u tu'ubsa'al tumeen le paalo'ob kuxlikilo'ob te' k'iino'oba', mix bik'in bin sa'atsa'aak u si'ipibo'obi'.

BIX U BA'ATE'EL ÓOTSIL MÁAK

Jaaj u ya'ala'ale' wá táan u yá'che'eta'al óotsil máak tumeen le ts'uul'obo', yaan u yiliko'ob bix kun u mento'ob tu yóo'lal ma' u jach tsiiminta'alo'ob, tumeen le úch ka'ach táan u yookol le ts'uulo'ob ti' le mejen kaajo'ob tu'ux kajakbal óotsil máako'obo', ku yéeyiko'ob jun túul ichilo'o'be'e' u ti'al j-kanáantik le u jo'ol kaajo'. Le ku kanan jo'ol kaajo' yaan jum péel ba'al u ch'a'amaje' u ti'al u wak' le káan u yil táan u náats'al yaanal máak te' j-kaajo', le káan u'uya'ak u wáak'al le ba'ale', le túun le yano'ob te' ichil le kaaje' u yoojelo'obe' leti' le ts'uulo'ob ku taal u náats'alo'obo'. Ba'ax kun u mento'o'be', chén u ts'oono'ob kun u jam payto'ob u ti'al u k'amiko'obu beel le máax ku taalo'. Ti' tu láakal le mejen kaajo'obo', láaj bey u ts'iko'ob le j-kanan jo'ol kaajo'. Le ba'al ku mentiko'ob beyo', jach táaj jats'uts tumen chén ja'alil bey je' u pájtal u weenelo'ob tu beelo'.⁹⁸

Le tu k'iinil chokochaja'an le ba'ate'el ku yúuchulo', óotsil máake' mix jun téen tu p'atajubáo'ob tu k'ab le ts'uulo'ob u ti'al j-beetbil loob ti'ob chén beyo'.

Le máasewalo'obo', keex wá yaan u ts'oono'obe' tu kanajo'ob u láak' bix u kimsiko'ob le j-waacho'obo'; tak yéetel le suup' ku mentiko'obo'; ku sup'iko'ob u paach le waacho'obo'; bey u tsikbalila':

Yáaxe' ku páak ch'aktiko'ob le nukuch che'obo', le káan ts'o'okoke', ku cha'aiko'ob u máan k'iin tu yóo'lal u tijil. Le káan u yilo'ob tso'ok u tijile', ku jóok'ol wá jaytúul j-ch'aik u beel le máax ku taalo'. Le káan x-manak'ta'ak le máaxo'ob ku jók'ol j-ch'a'abilo' ku tsáayal u chuukil u paacho'ob; táan túun u ts'o'onlo'ob tumeen le ts'uulo'obo. Le wíiniko'ob túuno', ku líik'il u sít'o'ob: toj ichil beej suup' ku bisiko'ob le máaxo'ob ku taal tu paacho'obo'. Leeti'ob túune', ma' u yoojelo'ob ba'ax toopil kun u jéentáto'obi'. Le wíiniko'obo', le káan u yilo'ob' ts'o'ok u k'uchul le máako'ob tu chúmuk le suup'e', tánili' u báak' t'abtiko'ob u paach le suup'e'; le wíiniko'ob xane', saamili' u t'it'ubáo'ob tu jáal paach le suup'o'; le káan káajak u yeelel le ts'uulo'obo' táan xan u chúnul u jojon ts'onta'alo'ob. Ku p'áatal ma' táan u na'atiko'oh ba'ax ku yúuchul; ku sa'atal u yóolo'ob. Le káan k'a'ajak ti'ob ba'ax le ku

⁹⁸ Entrevista citada, señor Tírso Uk. Ficha No. 47

menta'al ti'obo': ts'áapal ku beetiko'ob tu jool u ts'oon le nukuch máako'obo': jach yaaj u kíimilo'ob tumeen eelel u ts'o'okol ti'ob beey táan xan u taataj ts'o'onolo'obo'. Le káan ts'o'okoke', chén u book u yeelel máak ku ts'áamal. Ku tsikbalta'ale', bey bin u book tu'ux ku k'á'ata'al bak'el k'éek'ene'. Ku ts'o'okol túune', ba'ax ku mentik le óotsilo'ob ti' le j-sak wíiniko'ob kimeno'obo', ku júupul u molo'ob; le káan ts'o'okoko', ku ch'akiko'ob che' u p'iis bey buka'aj jump'éeel u che'il ta'ane'; ku ma'alob ts'apiko'ob, ku káajal u t'abiko'ob, chén p'el u ch'ik k'áak'e' te' túun ku láaj pu'ulo'ob eelel tu láakal le waacho'ob kimeno'obo'o'.⁹⁹

Ya'ab toop tu mak'o'ob te' j-p'uj wíiniko'ob te' yáanal k'áaxo', tumeen te' yáanal k'áaxo'; neetso'ob j-máani'i'; mix táan u kaniko'ob j-máan yáanal k'áax. Le mentike' ya'abkach ba'al menta'ab ti'ob. Je' túun le wíiniko'obo' chén ichil k'áax ch'iijilo'ob, suukchaja'an u máano'ob ichil k'áax; le j-óo'lale' u k'aj-óoltmajob'ob tu'ux ku máano'ob.

Le káan ookok le chan ts'uulo'ob yáanal k'áax u ti'al u kímso'ob másewale' ti' ku pá'ta'al u beelo'ob u ti'al xixik ts'ontbilo'obi'i'. Yaan k'iine'; mina'an ku púuts'uli'i'. Ku láaj kímso'alo'ob; le káan káajak u ts'o'onlobo' te' tu ts'u' k'áaxo', mina'an u je'elelil, chén ts'aj tu bin u láala'al ti'ob, p'iis u yila'al mina'an wa'alakbale'e', ku jáawal. Jats'uts u xiixkúnta'alo'ob tumeen táan u ts'o'onolo'ob paachil, táan u ts'o'onolo'ob táanil, beyxan tu x-ts'íiko'ob yéetel tu x-no'ojo'ob; táanil, paachil, tséelil, je' tu'uxe' táan u tsénta'alo'ob yéetel u yóol u ts'o'on le óotsil máako'obo'.¹⁰⁰

Ku ya'alik bin le nukuch máako'ob ku ba'ate'eilo'obo', j-lúub ts'uule' p'ap'aych'akbil, ku ts'o'okole'; tselbil tu láakal ba'al u kuchma. Yaane'e', ku yóoltiko'ob j-púts'ul j-looba, Chén túun ba'ale' tánili', u táak'al u chuukil u paache', mix táan u xáantale'; akantána'an u taasa'alo'ob. Le káan k'ujsa'ak tu táan le nukuch máako'obo', ku ch'a'abal le nukuch máaskabo'obo' ku jáak súusta'al u ni'ob; wa mae', ku tse'elel jun xéet' u le' u xikino'ob; le káan ts'o'okoke', ku jáal k'abta'alo'ob u ti'al beyo', le káan k'uchuko'ob, tu táan kaaje', le tu'ux kajakbal bey le ts'uulo'obo', ka' ila'ak ba'ax le seen beeta'an ti'obo'.¹⁰¹ Le ts'uulo'obo', jach ku saajaktalo'ob le káan u yilo'ob bix u to'opol le u yét kisinilo'ob ku lúubulo'ob tu k'ab wíiniko'. Ku ya'aliko'ob le nukuch máako'obo' chén kunel, mix ts'oon u yoojelo'ob yéetel le ba'al u ch'úuyk'a'amo'obo', tumeen yaan k'iine' le káan ookoko'ob te' yáanal le k'áaxo' u saajkilo'ob j-mentik u tétek wak'tiko'ob u ts'oono'obo'. Wá mae', le káan ookok u yak'abilile', yaan k'iine', chén wá ba'ax ku péek ichil le k'áaxo' ku tátaj wak'tik u ts'oono'ob.

Je'e' túun bin le nukuch máako'ob ku ba'ateelo'ob ti' yáanal k'áaxo', ku ya'aliko'ob bine':

“J-xiibe'ex, kanáante'ex u yóol a ts'oone'ex, tumen ma' jach ya'ab yaan ti' to'oni'i'. Le káan a wile'ex jach tu tojil a ts'oone'ex yaan le j-sak wíiniko', ka ts'ánk'a'atike'ex tu tán u poolo'ob; wa mae', chén kunel ka a xu'upe'ex u yóol a ts'oone'ex.”¹⁰²

Bey túun u mentiko'obo'. Le j-ó'olal j-tsaj u bin utsil ti'ob ka'achi.

Le jach tu chokolil le ba'ate'elo', jach je' jaytúul j-ts'oon wíinik ku lubul tu k'ab le máaxo'ob joka'an j-ts'ombilo': ku bisiko'ob te mejen kajtalilo'obo le káan k'ujsa'ako'obo', ku cha'abalo'ob ichil le chan kajtaliio' u ti'al túun j-paybilo'ob bey je' bix u pa'ayal waakaxe'. Le káan u yilo'ob ts'o'ok u nó'okol le ku sen payiko'obo', ku ch'a'ako'ob le x-nuk táats'

⁹⁹ Entrevista citada, señor Marcos Kupul. Ibid (Ficha No. 63)

¹⁰⁰ Entreviata citada, señor Tírso Uk. Ficha No. 47

¹⁰¹ Entreviata citada, señor Marcelino Kupul. Ficha No. 445

¹⁰² Entreviata citada, señor Marcelino Kupul. Ficha No. 440

máaskabo', ku p'ap'ay ch'aktiko'ob; wá ma'e', ku xik ts'ontiko'o. Le káan ts'o'okoke', ku jáax mukta'alo'ob chén ti' lu'um.¹⁰³

Tu láakal le ba'al ku mentik le máako'ob beyo' ma' wá tumeen jach táaj k'asa'ano'obi'; ba'ax ku yúchule' mix táan u kaxtiko'ob bix u ts'o'oksiko'ob u yóolo'ob tu yóo'lal le buka'aj loob u mentmaj le ts'uulo'ob ti' máasewalo'. U láak' xan ba'ax ku mentiko'ob ti' le j-ts'on wíiniko'obo' le káan u kiimso'ob te' yáanal k'áaxo'; ku p'ap'ay ch'aktiko'ob te' yóok' beejo', le ken ts'o'okoke' ku t'abiko'ob u k'áak'il u ti'al táan j-ts'áan chaktbilo'ob. Le chaakal ku mentiko'obo', jach te' yóok' beej ku yúuchulo' yó'olal le káan máanak u chuukáan ts'uulo'obe ka' u yilo'ob ba'ax le j-menta'ab ti' u yét j-xiibilo'obol. Le mentik túune', ka j-jo'op' u jóok'ol u tsilbalile, le máako'ob yaan te' yáanal k'áaxo', jaanal wíiniko'ob. Leeti túun ka' jach j-ch'a'ab saajkilil ti'oobo'. Ku ts'o'okole, ma' jaaji'; le máaxo'ob yaan te' j-káaxo' mix jaanal wíiniko'obi', chén yó'olal u p'a'atal u paacho'obe', le j-mentik ku mentiko'ob le ba'al beyo'.¹⁰⁴

Le ts'uulo'obo' ku ya'aliko'obe' mina'an bin u na'at le maayáo'obo'; ku ts'o'okole', chén kunel ka' u ya'alo'ob ba'al. Ba'axten túun le k'inak táan u yúchul le ba'ate'eilo', menta'ab óolaj ti' le ts'uulo'ob jach je' bixak tu yóltajo'ob le wíiniko'obo'. Yanxan jun láak' bix j-kinsa'abik le j-p'uj wíiniko'obo'. Ku tsikbata'ale' bey bina':

Le nukuch máako'ob bino', ku je'eiko'ob u beel le ts'oon wíiniko'ob chén yaanal k'áaxo'; kolbil u mentiko'ob. Ku ts'o'okole' ku júupul u páano'ob tu chowkil le tu'ux tu je'ajo'obo'. Le káan u yilo'ob ts'o'ok u taamtale', ku ch'ikoob le bek'ech che'obo': ku puputs' póliko'ob; ku ts'o'okole' ku pak'iko'ob tu yiit le lu'um tu pánajo'obo'; le káan ts'o'okoke', ku tasiko'ob ch'ilil che' tu yóok'ol. U ts'ook kun u mento'obe', ku ts'áiko'ob sojol yoók'ol yó'olal ma' u chíkpajal wá páana'an le lu'umo'. Le túun káan u yilo'ob táan u taal le ts'uulo'ob yóok' u tsíimino'obo', leti'oob túune'; ku wak'iko'ob u ts'oono'ob yó'olal u yila'alo'ob; le kán ila'ako'obo', ku tsáayal u chuukil u paacho'ob. Le wíiniko'ob u yoojelo'ob tu'ux u mentamajo'ob le beej u ti'al u táabsiko'ob le waacho'obo' u tojil túun ku bin u yálkabo'ob; ja'alikil le j-p'ujo'obxano', jun taats'xan te' ku bin u yáalkabo'obi'i'; chén ichil u bin u yáalkabo'obe', ku jomchajalo'ob te' tu'ux páana'ane'. Le káan k'a'ajak u pets'ik u ni' u tsimino'obe', ba'ali' túun k'iin ts'áapako'ob te' taamilo': tu láakal le puputs'kil che' pak'a'ane', leti' le ku meeyaj loobo'o'. Tánili'xan u chó'ok'ol j-ts'ombilo'obe', táan xan u ch'a'akalo'ob mina'an ku p'atal kuxa'ani'i'; le káan ts'o'okoke', mix tsaaj u mu'ukulo'obi', chén tuunich ku pu'ulul yóok'olo'ob tumeen ti'ili' yano'obe'. Bey túun u láaj ts'o'oksa'alo'obo'.¹⁰⁵ Yéetel le ba'al ku mentiko'ob le wíiniko'obo' ku ye'esa'al ti' le sak wíiniko'obo' jach táaj yan u na'at le máasewalo'obo'; le beetike' je' ba'ax ku ya'al le ts'uulo'obo', chén kunel. Le ka'ach káan jóok'ok le máako'ob te' ba'ate'elo' ma'atech u láaj bino'ob, yaanku p'aatal ichil le mejen kajtalilo'obo'o'; keex túun wá ma' jach ya'abi'i' tumeen yaan u tuukulil ti'obe'. wá ka' ya'abak j-kiimobil ichil le ku bino'ob ti' le ba'ate'elo' yaan p'aatal u tia'al u yilo'ob bix kun u suto'ob u jeel u loob ku menta'al ti' u yéet xiibilo'obo'o'. Ti' le buka'aj k'iin táan u ba'ate'elo'obo', ka' j-p'áate' jach jun puli' ma' táan u ch'iko'ob saajkilil ti' le u yet ba'ate'eilo'obo'. Yó'olalxan ti' le buka'aj k'iin táan le ba'ate'elo' luk' u saajkililo'ob. Ku ya'alik le nojoch maako'ob bino':

¹⁰³ Entreviata citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 126

¹⁰⁴ Entreviata citada, señor Marcelino Kupul. Ficha No. 447

¹⁰⁵ Entreviata citada, señor Leopoldo Ts'íib. Ficha No. 434

Mix táan u mentik k'aas wá ya'ab u túuxta'al le waacho'ob u ti'al u kimsiko'ono'. Way xan k-bin j-páa'to'obe', mix táanxan k-cha'ik u mentiko'ob loob ti' to'on chén beyo'; yaan k-ilik bix k-bin j-sut u jeel ti'ob, jach je' bix ku pájtale'.¹⁰⁶ Way te j-lu'uma', mix bik'in bin k-cha' u che'ejtiko'ono'ob le k'aak'as j-sak wíiniko'obo'. Táan u ya'aliko'b le báal beyo' chokochaja'ano'ob u yooklo'ob bin tu táan le ba'ate'el ku yúchulo', táan u ts'áapalo'ob tu yóok'ol le waacho'ob u ti'al u kiimso'obo'. Le meentik túun le waachoo'obo', le káan u yilo'ob le loob ku taalo', ma'atech u wa'atalo'ob tu beel; áalkab ku mentiko'ob; ja'alil káan u yilo'ob ma' báaxal ku káasa'al ti'obe'e'.

Le k'iinak táan u yúchul le kíimsajtámbalilo', tak u mejen tánkelen xi'ipalile' ku bisa'alo'ob tu táan le ba'ate'el tumeen u yuumo'obo'; le mentik jach táaj ya'abchajo'ob le k'inako'obo'. Óotsil máake', jach táaj uts u bisikubáo'ob ichil u batsilubáo'ob, tumeen le táan u yúuchul le ba'ate'eilo', tu láakal u nukuch poolil le kiimsajtánbalilo' jach yaabiltaja'ano'ob tumeen le máasewal wíiniko'obo' mina'an k'uuxil ichilo'ob. Chén ba'ale', kex táan u kanáanta'alo'ob tu táan le ba'ate'el yó'olal ma' u kiimsa'alo'obe', yáax leeti'ob ku máano'ob táanil.

U NU'UKUL U BA'ATE'EL ÓOTSIL MÁAK

Le k'inak táan u yúchul le ba'ate'elo' tu láakal le ts'oono'ob yan ti le óotsil máasewalo'bo' ma' je' bix leti' yaan be'jla'a', chén x-but'bil ts'oono'ob; chén yéetelxan leti' ku ba'ate'elo'ob.

Chén ba'ax u yutsil ti'obe', mix ba'al talam wá ma' ku kaniko'ob; le mentike', jach j-jalbana u chócho'-ch'intiko'ob u yóol le x-but'bil ts'oono'obo'. Le óo'lale, ya'ab ts'uul tu kíimsajo'ob yéetel; tu jaajil jach chuka'an u muuk' le u yuumilo'ob Yucatan ti' le kiisajtámbal. Le ka'ach ma' káajak u t'i'it'pajalo'obo'o'. Le nukuch máako'obo', yáan bin jump'éeel tánxel kaaj jach u yaabilmajo'ob, le kaajo' u k'aabae' Belise; Belise'e' taak'al tu lu'um le óotsil máako'obo' le mentike', ku bino'ob j-xímbal ka'ach úchijli'; le mentikxane', le ka' j-káaj le ba'ate'elo', le kaajo' jach ma'alob úchik u yántik le máasewáalo'ob ku menta'al loob ti'ob te' tu lu'umil Yucataano'; tumeen ti' le máasewábo'obo' ya'abkach ts'oono'ob túuxta'ab ti'ob le k'inak chokochaja'an le ba'ate'el leekelo'; wá ma'xane', yaan k'iine', leti' le ku ba'atelo'obo' leeti'ob ku bino'ob tu yookil u ch'á'aob le ba'alo'ob tak te tánxel lu'umo', le káan túuxta'ak le ts'oono'ob ti'obo', pa'ate' yéetel u yóol. Yaan k'iine', istikyaaj u kuchmilo'ob tu taalo'ob; le mentike', ku xáantal le ba'alo'ob ti'obo', ma'atech u séb xu'upul.

La xan le máaskabo'obo', jach j-k'a'abetchaj ti'ob le k'inako'obo' tumeen yó'olal le máaskabo' ya'abkach ts'uul kúkul ch'akta'ab u poolo'ob yéetel.

Ya'ab u tsikbalil le ts'oono'obo'; ku ya'alala'ale' tak bin bejlae' ya'ab bin p'aata ichil le mejen kaajo'obo'. Chén túun ba'ale, ku ya'ala'le' lík'sa'ano'ob bin; u tsikbalil ichil le nukuch máako'obo', bíin ka' jôk'sa'ako'ob tu ka'atén u ti'al túun u meeyajo'ob je' bix ka'ach úche'. Le j-ó'olale', jach kanáanta'ano'ob, oojéla'ane' uts yanil tu'ux ts'áaja'ano'ob.¹⁰⁷

¹⁰⁶ Entreviata citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 185

¹⁰⁷ Entreviata citada, señor Santiago Ken. Ficha No. 651

LE J-WAACHO'OBO'

Je' bix túun ku ya'ala'alo', jujunp'ítíl úchik u lúubul le waacho'ob tu yeej u máaskab le nukuch máako'obo' le ka j-yáax káaj le ba'ate'elo'; le k'inako'obo' mina'an ku wa'atal tu beelo'obi'i'. Tu chokwil le kimsajtámbalilo' tu láakal le waacho'obo' áalkab ku mentiko'ob; yó'osal le toop ku taalo' lexan ti' j-beet u xúump'atiko'ob u tukulil u chok'kubáo'ob u ch'ejo'ob le ya'abkach óotsil máasewal wíiniko'ob yano'ob te' tu yáanal k'áaxo'. Le úch ka'acho', ku ya'aliko'ob le j-waacho'obo':

Chén kunel k-ookol te' yáanal k'áaxo', ts'o'ok u ya'abtal k-éet waachilo'ob u kiimso'ob; ba'axe', ko'ox p'aatiko'ob tu kúuchil le máako'ob jach ts'íiko'obo'.

Bey u tuukul le j-waacho'ob le kaá j-yáax káaj le ba'ate'eilo'. Oxp'éel báal j-beet u t'oontal le k-ch'i'ibalo'ob tu táan le j-waacho'obo'.

Yáax jun p'éele'e', leeti' úchik u kíinsa'al u nuktakilo'obo. U ka'ap'éele', leeti' úchik u jach ya'abtal le j-waacho'ob j-chok'bil te' yáanal k'áax u ti'al u kiimso'ob wíiniko'.

U ts'ook óoxp'éele, leeti' le úchik u xiixkúnta'al u kool wíinik tumeen le waacho'ob pa'ate' yéetel u nalilo'; lelo' leti' j-beet u p'áatal mix ba'al yaan u jaanto'ob.

Jach táaj ya'abchaj u máano'ob kaxtbil tumeen le j-waacho'obo': le túun ka' j-p'áate', le káan yanak j-a'aik ti'ob táan u taal u náats'al le máax ku bin tu paacho'obo', tánili' u machiko'ob jujunp'ít ba'al yaan ti'obe' ku júul tojtiko'ob chén yáanal k'áax, bey mina'an u beelile' tu yó'olal ma' u k'uchul mix máak tu yiknalo'obo'.¹⁰⁸

Ba'ax túun ku beetiko'ob le j-waacho'ob le káan k'uchuko'ob te' j-kaajo'ob p'ata'ano', ku p'áatalo'ob j-kajtali'i'. Bey túun úchik u bin u ka' yantal u yuumil le kaajo'ob ku bin u p'áatalo'obo'; beeyxan j-úchik u k'uchul u kajkúnso'ob u noj kaajal le j-ki'ichkelem yuum beeta'an tumeen le úchben nukuch máako'obo'.

U jach k'aaba' u kaajal le j-ki'ichkelen yuumo' Noj Kaaj Bala'am Naj, tu k'iinil táan u yúuchul le ba'ate'eilo'; le j-waacho'obo' leeti'o'ob tu k'exo'ob ti' Chan Santa Cruz de Bravo. Je'elo', ma' tuun séen úche'e' ka' j-ka' k'e'exi, ka'a túun j-p'áat tak bejla'e' Felipe Carrillo Puerto.

TAK BEJLAE' MA' U CHÉE'EJEL U CHTIBAL MAAYA

Ba'ax táanil tu yóoltaj u beeto'ob le ts'uulo'ob wá le waacho'obo' u k'áato'ob ka'ach u ch'ejo'ob le máasewál wiIniko'obo'; k'aak'as tuukul yaan tu poolo'ob; chéen ba'ale', jach jun puli' mix béychajo'obi'. Ku ts'o'okole', mix bik'in bíin béychajak le báal ku tukultiko'obo'; tumeen le k'aak'as ts'uulo'obo', ma' ya'abo'obi'i'; jun chan p'ítiliob je'etún le k-ch'i'ibal máasewál maayáo'obo' jach táaj ya'abo'ob u siijlo'ob tu lu'umo'ob, le beetik bine' mix bik'in bin béychajak u ch'e'ejelo'ob, mix máak bin béychajak u ch'e'ejiko'ob.¹⁰⁹

U láak' ba'ale', le j-sak wiiniko'obo' mix bik'in bin t'aanako'ob tu jaajil u yóolo'ob: jach ya'ab u yoojlilo'ob u tuso'ob óotsil máak. Mix xan yéetel beyo' leyli' kuxa'an máasewál tu kaajalo'obe' tumeenxan ku ya'aliko'ob tu yóok'ol le ba'ate'elo':

¹⁰⁸ Entreviata citada, señor Cristino Pech. Ficha No. 677

¹⁰⁹ Entrevista citada, señor Cristino Pech. Ficha No. 663

Máaseuáal wíinik j-áalkabnaji tumeen bin j-saajakchaji; ku ts'o'okole' jach jun puli' mix jaaji'i'; mina'an ba'ax ó'olal ka' áalkabnak maasewáal. Leeti'obe' tu lu'umo'ob yano'ob; tu láakal le ba'ax yaan ti'obo', le tu'ux kuxa'ano'obo', láaj u ti'alo'ob mix ba'al u májantajmajo'ob. Je' túun le j-sak wíiniko'obo' wáa xan le j-waacho'obo', mix ba'al u ti'alo'ob, mix ba'al ku k'iin ti'ob. Chén j-k'ucho'ob u meento'ob loob ti' óotsil máak; chén j-taalo'ob u ts'okso'ok u yóolo'ob ti' óotsil chén j-taalo'ob u k'askúnso'ob le nukuch ki'ichkelen kaaj u beetma le u yuumil le lu'umo'oba'.

Le j-beetik túune', k'a'abet u ch'a'ap'ekta'alo'ob yo'olal le buka'aj ba'al u beetmo'ob ti' le óotsil maayáobo'; tumeen jach chéen kunel ka' u yóot u nupubáa óotsil máak yéetel le k'aak'as ts'uulo'obo' mix táan u binili' utsil ti' óotsile'. Oojéla'ane' k'a'abet óotsil máak, ba'ale' chén tumeen yaan u muuk' u ti'al u tsént le ts'uulo'obo'.¹¹⁰

Ku tsikbalta'al xane', j-we'ek' bin óotsil. máak tumeen le ts'uulo'obo'. Ku ts'o'okole' ma' xan jaaji', mix jum téen we'ek'ek máaseuáal tumeen mix máak.¹¹¹

Ba'ax ku yúchule', ya'ab u tu'usul óotsil máak; yáaxe' le t'aan ku beetiko'ob le sak wíiniko'ob mix jaji', u láak ba'ale' le ju'un ku ts'íibtiko'obo' chén tuus ku ya'aliko'ob'.

Le meentike', le ba'ate'elo', leti'obe' ku ts'íibtiko'ob te' ku ya'aliko'obe' ts'uul week'naj yóok'ol máaseuáal mixtán u ya'alko'ob u jajil, mixátán u ya'aliko'ob wá áalkabensa'abo'ob tumeen le nukuch máako'obo', tumeen su'ulako'ob, yaaj tu yóolo'ob bix úchik u káajal u xiixkúnta'alo'ob le ka'aj j-káj le ba'ate'elo'.

Mix jaaj wá wek'a'an le k-ch'i'ibal maayáo'ob tak tu bejla'ila'.¹¹²

Mix jaaj wa mina'an u muuk'o'ob u ti'al u ka' ba'ate'ilo'obi'i'.

Mix xan jaaj wa saajako'ob ti' j-waacho'obi'i'. Ba'ax ucha'an bejlae', le ch'i'ibal kuxa'ano'obo', chén ts'anakbalo'ob, chén táan u yiliko'ob le buka'aj ba'al ts'o'ok u káajal u ka' meentik le ts'uulo'obo'; le káan náakak u yóolo'ob, le káan u yu'ubo'ob mina'an tu'ux u muk'yajtiko'ob le ba'ax ku séen meentik le ts'uulo'obo', leti' túun káan u ka' tíitubáa máasewáal; lexan ti' káan ka' léেকে le kiimsajtámbalo';¹¹³ ku ts'o'okole', beyxan u ya'almaj j-ki'ichkelen yuum. U ya'almaje':Bínuka' u much'ubaj in lu'umkaabilo'ob u kíimso'ob le ts'uulo'ob seen meentik loob ti'obo'; tumeen le ba'ate'il kaajale', ma' ts'o'okoki'. Jach je' bixake' bin ka' wa'ak'ak u láak'. Chén túun ba'ale', u machubáa le ts'uulo'obo' tumeen jach u ts'ook ba'ate'el kun j-úuchul leeti' káan tojol ch'inta'ako'ob tu lu'umo'ob.¹¹⁴

Tu láakal le tsikbal meenta'ano', ma' chén óotsil máak a'almaili', jaajal ki'ichkelen yuum j-tsikbalmail; le meentik túune', oojéla'an ba'ax le ku taal u k'iin u yúchulo'.¹¹⁵

U láak' jump'éel ba'al xane' yaan u bin le ts'uulo'ob tu lu'umo'ob kex ma' u k'áato'obi'i'; tumeen óotsil máasewáale', bíin ka' p'áatako'ob tu juuno'ob tu lu'umo'ob je' bix ka'ach uch ma'ili' k'uchuk le k'ak'as j-sak ts'uulo'obo'.¹¹⁶

¹¹⁰ Entrevista citada, señor Marcelino Kupul. Ficha No. 452

¹¹¹ Entrevista citada, señor Cristino Pech. Ficha No. 665

¹¹² Entrevista citada, señor Cristino Pech. Ibid (Ficha No. 665)

¹¹³ Entrevista citada, señor Santiago Ken. Ficha No. 660

¹¹⁴ Entrevista citada, señor Santiago Ken. Ficha No. 649

¹¹⁵ Entrevista citada, señor Marcelino Kupul. Ficha No. 449

¹¹⁶ Entrevista citada, señor Marcos Kupul. Ficha No. 98

Bejlae' mix ba'al ku k'iin ti' óotsil máak. Chén ba'ale', k'a'ana'an u yila'al ba'ax j-ó'olal, máax j-óotsikúnsik.

Ka'ach úuch ma' k'uchuk le j-sak wiiniko'obo', tu láakal le mayáo'ob u yuumil le lu'umo' ma'atech u yiliko'ob óotsilil, mixtech u yu'ubiko'ob le wi'ijilo'; tumeen yó'olal le j-sak wiiniko'ob j-k'ucho'obo' ka'a j-p'áat le k-nukuch ch'i'ibalo'ob óotsilchajo'ob, ka' j-p'áate' mix ba'al ku k'iin ti'ob. Le meentik túun tak tu bejlaile', tak le meeyaj ku meenta'al tumeen le óotsil tu lu'umilo'obe' mix u ti'alo'obi': u ti'al ts'uul.¹¹⁷

Le ka'ach úcho', ku tsikbalta'al tumeen le nukuch máako'obo', le ma' k'uchuk u meento'ob loob le ts'uulo'ob, mix ba'al ku ko'onol ichilo'ob; le k nukuch ch'i'ibalo'obo leeti'ob saakaltik u nook'o'ob tu k'abilo'ob leti'ob j-chuyik u xaanabo'ob, tu láakal jujun p'íit ba'al yaan ti' óoltsil máako'obo' leti'ob j-meentik.

Je' túun le ts'uulo'obo', tu taasajo'ob u jejelásil k'oja'anil k'aastak, tu láakal le k'oja'anilo'obo' mix máak wá ma' leeti'ob j-taase, tumeen waay tu lu'um máasewáala', mix k'aj-óola'an ka'achi'. Chén jach u ts'ooke', takxan le k'ak'as taak'ino' ts'uulxan j-taas u ti'al u ba'ate'et máak, ma' u ti'al ka' u kaxto'ob u kuxtalo'ob yeetel u yutsili', tumeen

yó'olal le taak'ino' ka' tu p'axajubaa le óotsil máako'ob tu k'ab le ts'uulo'obo'. Le úch ka'acho', je' ba'ax ku ts'áabal ti' le nukuch máako'obo', yéetel u muuk'o'ob ku bo'otiko'ob, mina'an taak'in u bo'otiko'ob u p'aaxo'ob; le j-meentik túune' tu láakal u kuxtalo'ob u p'axmao'ob ti' le ts'uulo'obo'.

Ya'ab ba'al ucha'an ma' u yoojel le paalal. ku ch'ijilo'ob te' k'ínilo'ob yaniko'ona'a'; le j-ó'olale' jach k'a'abet u yantal k-éet ch'i'ibalil j-a'alik wáa j-ts'íibtik tu láakal u xookil le ba'ax ucha'an ti' k-láak'o'obo'. K'a'abeet u ts'íibta'al le ju'uno'oba', je' bix u t'aanankil le k-láak'o'obo': maaya t'aan. Ma' k'a'abeet u ts'íibta'al je' bix u t'aanankil le ts'uulo'obo', tumeen le k-láak'o'obo' mix táan u ján na'atiko'ob u xokiko'ob wáa ka' ts'íibta'ak je' bix u t'aan le ts'uulo'obo'. Ba'ax j-ó'lale' tumeen ma' u t'aanankil máasewáli', maayáobe' yaan u ki'ichkelen t'aanankilo'ob. Le j.-beetik k'a'abeet u ts'íibta'al le maya t'aano', yó'olal u béytaal u xo'okol tumeen máaxo'ob ti' jok'a'an u t'aano'obi'i, yó'olal xan u kaniko'ob u ts'íibto'ob u t'aano'ob.

Tu láakal le ba'al ucha'an yéetel le ba'al ku yúuchulo'obo', leti' le k'a'abeet u yoojéltik le k-láak'o'obo'. K'a'abeet xan u yoojéta'al u tsikbalil le p'enkech kaajo'ob yaan te yóok'ol kaab le maili'i' k'uchuk le j-sak winiko'ob te' tu lu'um máasewáalo'o', tumeen ichil le ch'i'ibalo'obo', mix ya'ab máak u yoojelo'obi'i, beyxan tu láakal le ba'al k'aas tu meentajo'ob le j-sak wíiniko'ob le ka' -k'ucho'ob wayo'.

Le ts'uulo'obo' uts j-lo'obal tu t'aano'ob wáa mina'an ju'un ts'íibta'an maaya t'aan yó'olal ma' u yoojélta'al ba'ax u sen meentmajo'ob; yó'olal beyo', ma' u chu'ukulo'ob tumeen le paalal ku ch'íijlo'ob te k'ínilo'oba'; yó'olalxan beyo', leeti'obe' mix táan u jáausiko'ob u tusiko'ob óotsil máak.

Le bey túun j-ó'olal ku ya'aliko'obe', chén bin ma'ak'ol le máaseuáal máako'obo' le mentik tu p'ato'ob u kaajalo'ob le k'ínilo'ob táan u yúchul le ba'ate'elo'.

¿Bix ma' u p'atiko'ob u kaajalo'ob wáa mix táan u cha'abal u meeyajo'ob? Sáansamal táan u máano'ob j-kaxtbil u ti'al j-kimsbilo'ob tumeen ts'uul, wáa tu ts'ookake', tumeen j-

¹¹⁷ Entrevista citada, señor Marcos Kupul. Ficha No. 77

waacho'ob.¹¹⁸ Óotsil máake' u táaj yaabilmaj u kajtalil; mix táan u p'atiko'ob chéen taali' ti'ob, suukja'ano'ob le tu'ux siijlo'o'obo'. U tuukul leti'obe' te bín kiimiko'obi'i'. Jach táaj jats'uts u tuukul le nukuch máako'ob ka'ach úcho'.

Je' túun le ts'uulo'obo', mix bik'in bín yanak u tuukulo'ob beyo'; letio'obe', jela'an u tuukulo'ob: chéen ja'alil k'aak'as tuukul ku máan tu poolo'obe' u ti'al u tukultiko'ob bix kun u to'opoj óotsil máak yó'olal ka' yanak u taak'ino'ob tu k'ilkab u meeyaj óotsil wiinik.

Tu yó'lal túun u k'asa'anil le tsuulo'obo', le óotsil máako'ob bejláe ku yajtal tu yóolo'ob le káan k'a'ajak ti'ob ba'ax u sén beetmaj le ts'uulo'ob ti' le nukuch máako'obo', chéen u yutsil ya'aliko'obe' táan u p'átiko'ob u chukpajal u muuk'o'ob ka' u ts'áo'ob u xuul jun paakili' ti' le k'aak'as sak wíiniko'obo'.¹¹⁹

-Ku ya'aliko'obxane':

Le ba'ate'ilo' táan u taal u k'iinil u ka' léekel; mix táan u beetik k'aas ka ya'abak j-kiimil ichilo'oni'i' chéen ba'ale' k-oojele' mina'an ts'uulo'ob kun j-p'áatal j-wa'atal j- ch'ejsiko'on. Tu láakal le ba'al u ya'alma le nukuch máako'ob le k'inako'ob úcho' yaan, máake' chén ku che'ejtik, bey u yóole' ma' jaaji'i', chén ku yu'ubik u ya'ala'al.

Jaaj u t'aano'ob, tumeen mix máak j-ilmaiil ichil le wíiniko'ob kuxa'an bejla'a'; chén ba'al, túune, u ya'alma j-ki'ichkelen yuume' bín k'a'ajsa'ak le u t'aano'.

Le ka'-jo'op' u máan u yiik'al le ba'ate'el ku yúuchulo', jujun p'ítil úchik u ka' suut j-ookol le k-láak'o'ob ichil le nukuch kaajo'ob tu'ux tu pechajubáa le j-waacho'ob pa'te' yéetel le ts'uulo'obo'.

Ku ya'alik le k'aak'as ts'uulo'obo' chíka'an bin u yila'al u yookol le óotsil máako'ob ichil le nukuch kajo'obo' tumeen bin jela'an bixtak u takmil u nook'oob.

Jaaj u t'aano'ob jela'an u yila'alo'ob, tumen óotsil máake' suukja'an u máan yéetel u chan nook', leeti'obe' ma' jela'an u yiiliko'ob u máano'ob beyo'o'.

Tumeen sijnal yéetel jujun p'íit ba'al yaan ti'; le meentike', ts'uule' u p'EEK le óotsil máaseuáal wiiniko'obo'. Ku ya'aliko'ob bine' bey bin ba'alche' le óotsil mayáo'obo' j'éetunbin leti'obe' jach bin táaj wiiniko'ob tu tséel le óotsil máako'obo'. Ichil je' ba'ax kaajil ka' k'uchuko'obin le óotsil máako'obo', ku ya'aliko'ob le j-sak ts'uulo'obo' beey bin u máano'ob j-k'áaxil k'éek'eno'obe'.

Tu láakal le ba'al ku ya'aliko'ob le ts'uulo'obo' mix jump'éel jaaji'i'. Jaaj j-lo'obal ya'abo'ob le wíiniko'ob káan ik chuko'ob ichil le kaajo'; chén ba'ale', k'a'abet u yoojélta'al ba'axten, ba'ax óolal ya'abo'ob. Ya'abo'obe' tumeen yó'olal beyo' ma' séb je' u kiimsa'alo'obe'e', tumeen wá ku k'uchul chén jun túul wá ka'aj túul ichil le kaaj tu'ux chén j-waach, wá ts'uul kajakbalo'obe'e, ma'atáan u xáantale' ts'o'ok u la'ap'alo'ob u ti'al kiimibil. Le j-waacho'obo' beyo'ob u peek'il p'uuj tu paach le óotsil máak'o'obo'; leti'ob xane', u yoojelo'ob bix u p'a'asta'alo'ob tumeen le ts'uulo'obo'; chén ba'ale', chéen ku yu'ubiko'ob, ku ya'aliko'obe', mixili' bik'in bín u lak'iku báob yéetel le sak wiiniko'obo', bey je' bix kitam yéetel kéej

¹¹⁸ Entrevista citada, señor Marcelino Kupul. Ficha No. 445

¹¹⁹ Entrevista citada, señor Marcelino Kupul. Ficha No. 461

ma'atech u lak'ikubáob j-muul máane'; bey túunxan yanik wíinik yéetel le j-k'aak'as ts'uulo'obo'.¹²⁰

Le ts'uulo'ob ka' j-k'ucho'ob waay te' tu lu'um máaseuálo'oba', ku ya'aliko'ob bine' j-taalo'ob u ka'anso'ob meeyaj ti' le máako'obo'; j-taalo'ob xanbin u ye'eso'ob bix k'a'abet u kuxtal le maayáobo'.

Ku ts'o'okole', mix yoojelo'obe'e' ya'ab ba'al jats'utstak u yoojel óotsil máak waye', mix k'a'abet le ts'uulo'ob u ka'anso'ob mix ba'al ti'obe'.

Wá tumeen yó'lal le nook' ku búukintiko'ob le u máakilo'ob le way bejla'a', leti'obe' u yoojelo'obe' chén u majántamo'ob ti' le ts'uulo'obo'. Le k'ín káan káajak tu ka'téen le ba'ate'elo', bíin u pípitpayto'ob le nook' u majántno'ob le maayáobo'. Yéetel beyo' séebxan kun u k'aj-óoltubáa óotsil máak yéetel u yét óotsilil.¹²¹ Le meentike, chén ka' u'uya'ak u t'aan ts'uul ma' u yoojel ba'ax ku ya'aliki'. Le ts'uulo'ob kuxa'ano'ob ti' le k'iina', ma' yoojelo'ob bix máaseuáal káan p'u'ujuki'. Chén jump'éel ba'al jats'uts yaan ichil le u yuumilo'ob le lu'umo'oba', tu láakal le kaajo'ob chichan wa' nuuktako'obo', láaj u much'mubáo'ob keex chan náachtak yanilo'ob. Leeti' le bey ma' u yoojel le ts'uulo'obo'o'. Ku ya'aliko'obe', óotsil máak bejlae'e' t'íit'paja'ano'ob, mina'an u muuk'o'ob je' bix ka'ach úuche'. Ku ts'o'okole', mix jaji'i', óotsil máako'obe' mantats' much'ukbalo'ob tu baatsil u bao'ob.

Le j-beetik le k'iin wá ka' u yóot u beeto'ob loob le j-waacho'ob, wá le ts'uulo'ob te' tu'ux kajakbal óotsilo', u mach u báo'ob tu k'ab, tumeenile' je' u bin k'aasil ti'obe'. Je' u k'astal u yokil ti'obe'. Tumeenile', way tu lu'um j-ki'ichkelen yuume' mix táan u bin j-cha'abil u ejentiko'ob je ba'ax u k'ato'obe'e tumeen leti'obe' ma' tu lu'umo'ob yano'obi'i'.

Le j-beetik túun jats'uts bey u much'maubáa wíiniko'ob ti' le mejen kaajo'ob tu'ux kajakbabo'obo'. Kamp'éel le kaajo'ob u nukuch poolil j-much'ik tu láakal le mejen kaajo'ob way tu lu'um le máasewábo'oba': te' kamp'éel kaajo'oba', ku beeta'al u cha'anil le u yuuntsilil le maayáobo'u ti'al u k'a'ajsa'al ti'ob yaan j-ki'ichkelen yuum, tu yó'olal beyo' ma' u tu'ubsiko'ob.¹²²

Yan tu'ux ichil le kaajo'oba'a ka'atéen u menta'al u cha'anil yuumtsil ti' jump'éel ja'abo', yáax X-Ka'akal Guardia ku káajal, ku ts'o'okole' Chan Santa Cruz, u óox p'éele' Chan Kaaj Veracruz, u ts'ook túune' Tulum kaaj.¹²³

Te' Chan Santa Cruz, ti' j-yáax beeta'ab u naajil le j-ki'ichkelen yuumo'o'; chén ba'ale' j-luk'sa'abe' tumeen yó'lal le kaak'as ts'uulo'ob j-k'ucho'obo'o'; ka'atún tu kajsájo'ob jump'éel chan kaaje' ka tu ts'ájo'ob u k'aabae' X-Ka'akal -Guardia; te' túun j-p'áat le j-ki'ichkelen yuum tak jach tu walkilila'; ku meenta'al xan u cha'anil tak xan ichil le k'iinilo'oba'.¹²⁴

Bejla'e', tu láakal le nukuch máako'ob p'aatal ma! kiimiko'obo'o', jach ku tsikbaltiko'ob ti' le mejen paalal ku líik'ilo'obo' bix tu láakal le ba'al k'aas u meentamaj le k'ak'as ts'uulo'obo'. Ma'alob xan ma' u tu'ubul le ba'ate'el tu beetajo'ob le úuchben máako'obo' tu

¹²⁰ Entrevista citada, señor Magdaleno Cuxin. Ficha No. 371

¹²¹ Entrevista citada, señor Magdaleno Cuxin. Ficha No. 372

¹²² Entrevista citada, señor Magdaleno Cuxin. Ficha No. 368

¹²³ Observaciones de trabajo de campo 23 de abril, 1981

¹²⁴ Observaciones de trabajo de campo 23 de abril, 1981

yóo'lal beyo' tu láakal le paalal kuxa'ano'obo' ka' u yoojelto'ob ba'ax le ucha'ano'. Ku ya'alikoob bin le nukuch máako'ob le k'inak táan u chokoil le ba'ate'elo':

Mix táan u beetik k'aas ka kiimiko'on tu táan le ba'ate'ela; le k-láak'o'ob kun p'áatal kuxa'ano'obo' leti'ob kun j-e'esik ti' le j-sak wíiniko'obo' máax u yuumil le waya'.¹²⁵

Jaaj u t'aano'ob, tumeen yaaj tu yóolo'ob u taal le yaanal wíiniko'ob j-káajal te' tu lu'umo'obo, tumeen óotsil máak ku síijile' yoojele' mina'an jela'an wiinik ichlo'ob tánxel lu'umil le j-beetik ka' tu yilajo'ob u k'uchulo'ob jela'an wíinik u ti'al j-kajtal tu lu'umo'obe', ma' tu cha'ajo'ob chén beyo'o'; lexan ti' j-beet u káajal le ba'ate'el yéetel le ts'uulo'ob tu ja'abil 1511. Tumeen ti' le ja'abo'oba' leeti' le ka' yáax k'uch le sak wíiniko'ob way tu lu'um óotsil wíinik. Jun páayxan le ma' jach sen úch ku tsikbalta'al te' ju'uno'oba'a' lelo' leti' le tu ja'abil 1847.

Le ba'ate'el j-káaj le ka' j-yáax k'uch le ts'uulo'obo' tak tún bejlae' táan u yúchule', ma' ts'o'okoki'; leeti' le lu'um j-ch'a'ab ti' óotsil tumeen ts'uulo' leti' ku ba'ate'eltiko'obo'.

Tumeen u seen k'asa'anil le ts'uulo'obo', bejla'e' uts tu t'aano'ob le óotsil máako'obo' wáa náach kajakbalo'ob ti' le j-sak wíiniko'obo', tu yó'olal mix u paktiko'ob tu meen u jach táaj p'eekmajo'ob. Le óo'lal xane' óotsil máake' ma'atech u máan u kaxto'ob ba'ate'el; chéen ba'ale', wá ts'uul ku taal u náats'alo'ob tu yiknal óotsil máasewál u ti'al u kaxt ba'ate'ele', lelo' ma' taali' ti' máaseuáal wá ku yookol u k'áasjo'olto'obi'. Le beetik tuune', u kanánt u báa le ts'uulo'ob chén wa u k'áato'obo' wá ma'e' yaj le loobo'.

Tu láakal le ba'al ku yúchulo', yéetelexan ucha'ano', u ya'almaili' j-ki'ichkelen yuume', u ya'almaje', bín taak je'ela'an wíinik u pechubaj j-kajtal tu lu'um in lu'um kaabilo'ob, tu luum maayáo'ob; chén ba'ale', mix bik'in bin u ti'alto'ob; yaan tak u yóoltiko'ob u yóokso'ob óotsil máak tu kajtalilo'ob (je' bix úchik u beetiko'ob tu kaajal le j-ki'ichkelen yuumo'). Chén tún ba'axe', mix bik'in bín béychajko'ob. Je' bix úchik u yalkabpachta'alo'ob le wíiniko'ob maayáo'ob pa'ate' yéetel le j-ki'ichkelen yuun te' J-Noj Káajo', bey xan bín ka' suunak le j-ki'ichkelen yuum tu kaajalo', Le xan ti' káan u kaxt bej u bis le k'aak'as ts'uulo'ob bino'.¹²⁶

Ya'abkach ba'al káas tu beetaj le ts'uulo'ob chén p'elak j-k'uchiko'obo' je' bix le ya'abkach lu'um tu yokoltajo'obo' le ku ya'alko'ob mambil tu beetajilo'obo'; bínxan ka' láaj ch'a'bak ti'ob tumeen u jach yuumilo'ob. Bix u tuukul ts'uul likil u ya'alik yaan lu'um u ti'al tumeen u maanmaj. Chén kune' u t'aan beyo'; tumeen tu láakal le buka'aj ba'al ts'a'an ti' óotsil máak te' yók'ol kaaba', j-ki'ichkelen yuum ts'a'amil ti. Le ó'o'lale' chén xan leti' je' u pajtal u tselike'. Óotsil máake' u yaabiltajma je'eke'ex ba'ax ts'áan ti'; u yoojele' mix u ti'al u koni' mix xan u ti'al ka' taalak yaanal máako'ob j-tokik wáa j-k'askuntik ti'. Ti' leti' k'uba'an le che'obo', le ja'o', le k'iino', le ch'íich'o'obo', le iik'o', le ba'alcheobo', bey láak'tsil yaniko'ob ti' le óotsil máako'obo', u yéet kajtalo'ob; le j-beetik xane', tak u ti'al u meyajtiko'ob le j-ki'ichkelen k'áaxo' yaan u k'atiko'ob ti' le nukuch yumtsilo'ob, le u yuumilo'ob le k'áaxo' wáa je' u cha'iko'ob u ma'achal j-kolbil le k-áaxo'. Ya'ab ba'al jats'utstak u ya'alma j-ki'ichkelen yuum ti' le máaseuáalo'obo'. J-ki'ichkelen yuume' mix u ya'almaj ka' yanak máak te' yóok'ol kaab u ti'al u paalitsilt u yét xiibilo'obi', je' bix le tu beeto'ob le ts'uulo'obo'; le j-beetik túune', pula'an u k'iinil ti' le ts'uulo'obo'; jach je' ba'ax k'iin u ka'

¹²⁵ Entrevista citada Magdaleno Cuxin Cauche. Ficha No. 373

¹²⁶ Entrevista citada Magdaleno Cuxin. Ibid (Ficha No, 373)

k'áato'ob u kájso'ob le ba'ate'el yéetel óotsil máako', chén u xaanil kun u péeksilo'ob, kex tumeen le ts'uulo'obo' u nu'ukul ba'ate'el u maacho'ob. Mix yéetel beyo', mix táan u ch'a'abal. saajakil ti'ob. Ojéla'ane', yaan u láak' bix jé' u béytaal u xiixúnta'alo'obe'; u ya'almo'ob le máaseuáalo'obo', ts'o'okili' u yáax xixkúnta'al le j-waacho'obo' le ka' káaj tu ja'abil 1847, u k'aj-óolmao'ob bix u ba'ate'el wíinik mix táan u ch'a'abal saajakil ti'ob.

Bey túun p'aatalil le kaajo'ob tak tu bejláilá'. Bejlae', ya'ab u k'uchul j-waacho'ob j-kajtal tu lu'um máasewáal. Beyxan te' tu kaajal j-ki'ichkelen yuum u p'atmo'obo le ku ya'ala'al u Chan Santa Cruusilo'.¹²⁷ J-Waach u ya'ala'al ti' le máako'ob táanxel lu'um u taalo'obo' mina'an u ts'oono'obo' beyxan ti' le yaan u ts'oono'obo'; ya'ax u nook'o'ob búukintmajo'obo' le j-beetik túun k'aj-óola'ano'ob je'eke'en sak wiinik táanxel tuux u taal j-kajtal ichil máasewáale'; ojélalane' k'ak'as tuukul ku taasiko'ob tu poolo'ob. Le túun j-beetike' ma' uts u paktalo'ob ichil le wíiniko'obo'o'.

Tu láakal le ts'uulo'ob ku p'aatalo'ob j-kajtal ichil le máaseuáal wíiniko'obo', ma'atech u meyajtiko'ob le lu'umo'. Je' buka'aj k'áax ku ya'aliko'ob u k'áato'ob u meyajto'obe', óotsil máak ku chok'ko'ob j-meyajtik, bo'ol meeyaj ku beetiko'ob beyo'. Ja'alikil le óotsil máako'obo' yaan u yiliko'ob bix kun u síi u muuk'o'ob ti'al u náajaltiko'ob jun p'íit taak'in u ti'alxan u maniko'ob jujun p'íit ba'al k'a'abet ti'ob.

U láak' ba'ax ku beetik le ts'uulo'ob te' j-mejen kaajo'bo', ku ts'ik u koonolo'ob u ti'al xan ka' yanak u taak'ino'ob, lelo' chén yóol'al le óotsil máako'obo ku maano'ob ti'obo' ku yantal u taak'ino'ob.

Le ts'uulo'ob ku ts'ik u koonolo'ob ichil le kaajo'obo', leti'ob j-manik tu láakal je ba'ax ku pak'ik óotsil máak ichil u koole'; ku ts'o'okole', maatech u ma'anal ti' tu tojol, jach mina'an u bo'ota'al ti' le ba'ax ku ma'anal ti' tumeen le ts'uulo'obo'. Xa'ajka'an k'as okolbil u ch'a'abal je' ba'ax ka' u taas u kone'. Ku konik: i xi'im, iik, sikil, x-tóop, bu'ul, yéetel u chuka'an ba'alo'ob le j-beetik túune', le óotsil máako'ob le káan u na'ato'ob ba'ax ku beeta'al ti'obo', jach ku ts'íikilo'ob; le xan ti' j-beetik ya'ab tu'ux ku jó'sa'al ts'uulo'ob kex u pechmaubá'obi'i'.

Tu láakal le buka'aj ba'al u beetma le j-waacho'ob yéetel le ts'uulo'obo', mix bik'in bín sa'atsa'ak u si'ipilil ti'ob, tumeen jach j-máan tíip'o'ob ti' j-ki'ichkelen yuum. Yáaxe' tu toko'ob u kaajal j-ki'ichkelen yuum le ku k'abailtik noj kaaj Balam Naj, ku ts'ó'okole', j-máan u yáalka'abanso'ob tu lu'um máasewáal. Tu yó'olal tu láakal le ba'al u beetmo'ob ti' óotsil máako', ka túun tu ya'alaj j-ki'ichkelen yuum ti' u lu'um kaabilo'obe':

Táan u náaksa'al u yóol máaseuáal tumeen le ts'uulo'ob yeetel le j-waacho'obo'; táanxan u náats'al u k'iinil u ka' ch'a'abal in kaajal tu tokajo'obo'.

Ku ya'alik xanbeya':

“Bíin ka' suunaken tin nojoch kaajalo', yéetel in lu'um kaabilo'ob tu yó'olal u béytaal in jéets' kajtal yéetelo'ob; tumeen in kaajal te' tu'ux j-luk'sa'abeno', in najile' ma' ts'o'oksa'ani'i'; k'a'abet u ts'o'oksa'al tumeen in lu'um kaabilo'obo' tu yó'olal túun u béytaal in k'amik yéetel ki'imak óolajil.”¹²⁸

Tu ya'alaj xane':

¹²⁷ Entrevista citada, señor Basilio Uj Castjillo. Ficha No. 573

¹²⁸ Entrevista citada, señor Francisco Tun. Ficha No. 520

Ka'ach úche', le in lu'um kaabilo'obo' jump'éelili' u tuukulo'ob ti' teen; mina'an jejelás u tuukulo'ob tin wó'osal je' túun bejlae', le ts'uulo'obo' ya'ab u koniko'ob in kaaja' te' ju'un ku ts'íibtiko'obo'; ku ts'o'okole', le ju'uno' chén letio'ob j-ts'íibtik u ti'al u k'eejk'exa'al u tuukul óotsil máasewáal; le ju'un ku koniko'obo' chén yóo'lal u tusiko'ob óotsil máasewáal, chéenxan yó'olal u yantal u taak'ino'ob. Le j-beetik ku koniko'ob le ju'un tu'ux yaan in k'aabao'.¹²⁹

Le ka'ach úch ma' k'uchuk le j-sak wiiniko'ob way te' lu'uma', mina'an jejelás u tuukul óotsil máasewáal ti' j-ki'ichkelen yuum.

Le óotsil máako'ob ka'acho' ku k'a'ajsiko'ob j-ki'ichkelen yuume' tu jo'ol u koolo'ob, chén yáanal k'áax ku chan p'uktalo'ob u ti'al j-k'áat-óolal. Ma' wa tu táan jun túul patbil k'at beeta'an tumeen le ts'uulo'obo' mix tu táan xan le j-ts'uts'ul k'iino'obo'; wá ka jach pakta'ak u yich le j-ki'ichkelen yuum tu taasaj le ts'uulo'ob ki' biin k'uchuko'obo' ku yiláale' láayli'xan u yich ts'uul yantie'; je' táan u k'uuj óotsil máake' ma' beyo'obo'o'; ku ts'o'okole', u yuumtsil óotsile' jach ya'ab u yántik máak u ti'al u kaxtik u kuxtal je' bix le yuum cháak u yaabiltmaj le óotsil j-kolnálo'obo'; yaabilta'ane' tumeen ku jóoya'atik le nukuch koolo'obo', ka' yanak x-ki'ichpan nál j-kuxkíinsik le óotsil máaseuáalo'obo'. U k'uuj ts'uule', jach jela'an tumeen ma'atech u yántik óotsil máak u kaxt u kuxtal, mix táan xan u yántik ka yanak le ba'ax ku pak'ik ichil u koolo' mix yéetel táan u xóolanki máak tu taan.

Le j-k'ino'ob ku ka'ansiko'ob máak j-xoolankil tu táan le ts'uts'ul k'uujjo' u tasmajo'obo', yó'olal u bin máako'ob óotsilo'ob u biso'ob jun chan p'íit u náajal taak'in ti'o'obo' ku ts'o'okole', óotsil máake', tu táan k'iin ku p'iskubáa u náajalte' je' túun le ts'uts'ul j-k'iino'obo', bo'oy kulukbalo'ob u páto'ob u taasa'al ba'al ti'ob. Ku ts'o'okolxane', ma'alob naajilo'ob beeta'an tumeen óotsil máak. Je' túun óotsile', istikyaa' yanik le tu'ux ku bo'oytikubáo'; le j-beetik túun le úchben k-nukuch ch'i'ibalo'obo', ku ya'aliko'obe' yaanal u k'uuj ts'uul, ma' bey u k'uuj óotsili'i', jach u paklan yaabiltma ubáa óotsil yéetel le yuumtsilo'obo'.

Chén u yutsil le máako'ob kuxano'ob ti' u meeyjul koolo', tak bejla'ae' u k'ubma u tuukulo'ob ti' le yuumtsilo'obo', ma' u k'exko'ob yéetel le tu taasaj le j-k'aak'as ts'uulo'obo'. Ja'alikil le ts'uulo'obo' u p'eeke'ob. le tuukul yaan ti' le máasewáalo'obo'. Tumeen tak bejlae', le j-meyjil máako'ob ichil u koolo'obo' ku tak'ankúnsiko'ob sak-ja' ti' le yuumtsilo'obo'. Ku beetiko'ob xan ch'a'a cháak yó'olal u ki'imaktal u yóol le j-ki'ichkelen yuum cháako'obo'. Tu láakal le ba'al jats'uts ku beeta'al beya', ts'o'ok u p'áatal ma' ya'ab tu'ux ku beeta'ali'i', tumeen leeti' le ts'uulo'ob yéetel le j-k'iino'ob luk'sik tu tuukul óotsilo'ob tu yó'olal ma' u beetiko'ob, tu yó'olalxan u tu'ubsiko'ob beyo'.

Te' nukuch kaajo'ob bejlao', ts'o'ok u p'áatal mix máak j-k'a'ajsik le yuumtsilo'obo' tumeen xan ts'o'ok u xa'ak'pajal máaseuáal yéetel ts'uul; tumeen óotsil máakxane' ts'o'ok u yutstal u yilik u bin j-tusbil le tu'ux ku kansaj le nukuch k'aak'as j-k'iinoobo'; te' túun ku xa'ak'besa'al u tuukulo'obi'i', je' ke'ex máax ku bin tu yiknal le j-ts'uuts'ul k'iino'obo', bey u yuuchul ti'o'.

¹²⁹ Entrevista citada, señor Marcos Kupul. Ficha No. 95

ICHIL MÁASEUALE', NUKUCH MÁAKO'OB U NUKTAKIL KAAJ

Uch ka'ache', te' tu láakal jujun p'éel le kaajo'obo', u nuuktakile' leti' le nukuch máako'ob yéeya'an j-tsolik ti' le máako'obo', beyxan tak ti' u tankelmilo'ob le ba'ax k'a'abet u beeta'alo' le ka'ach úcho', tu láakal máak ku k'amiko'ob utsil u tso'olol u xikino'obo'. Wíinikobe', ku ch'a'anukitko'ob le t'aan ku beeta'al ti'ob beyo'. Le nukuch máako'obo', jach táaj jats'uts tu láakal le ba'ax ku ya'aliko'obo' la uts tu lakal ba'al u yoojelo'ob ka'ach úchi.

Te jujun p'éel kaajo'ob . yaan jun túul nojoch máak ku beetik u nojochil ichil le u máakilo'obo', yaan k'ine', le kaajo'obo' ku much'ikubáo'ob ti' jump'éel je'etu'uxe' u ti'alo'ob j-múul tsikbal, wá u ti'al u paklan áantikubáo'ob ti' meeyaj; yaanxan k'iine', ku much'ikubáo'ob u ti'al u k'a'ajsiko'ob yuumtsilo'ob yéetel u ki'imak óolalil.

Ma' bey le ba'al ku yúchul bejla'o'. Ts'uul j-a'alik ba'ax k'a'abet u beetik óotsil máak, ts'uul tóoch'tik máaseuáal tu lu'um, mix jump'íit utsil j-lo'obal; tumeen ma' k'a'abet u taal yaanal wíinik j-a'alik ba'ax k'a'abet u beetik óotsil máak tu lu'umi'.¹³⁰

Bejla'e', tu láakal ba'al jelpaja'an, tumeen le ka'ach úcho' tak wá yóo'lal u meyjul k'áaxe', jach je tu'ux u k'áat j-meeyaj óotsil máako'obe' yaan tu'ux, yaan tu'ux u t'it'ikubao'ob; ma' bey bejlae', tu k'ab ayik'al p'aatal tu láakal le lu'umo'ob ki'ichkelentako'obo'. Le nukuch máako'ob ts'á'ano'ob u ti'a'al u beet u nojochilo'ob ti' le kaajo'ob ka'ach úcho', jach yaabilt'naja'ano'ob tumeen tu láakal le máaxo'ob kajakbalo'ob ti' le mejen kaajo'obo'. Tumeen túun le nukuch máako'obo', ya'ab ba'al jats'uts u yoojelo'ob ku ka'ansiko'obxan ti' tu láakal máak; ku ts'o'okole', yoojelo'obxan u ts'ako'ob máak. Chén tumeen tu yóolalo'obe', ku yutstal le ku k'oja'antalo'obo': le ts'aak ku beetiko'obo', chén yéetel le ki'ichkelenl xíiwo'obo'.

Tu láakal je' bix jats'uts yaniko'ob le úchben máako'obo', laj k'askúnsa'ab ti'ob le ka'-k'uch le j-sak wiiniko'obo'. Leexan ti' ka'-káj u kíimsa'al le nukuch máako'ob j-tsolik u xikin le máxo'ob yano'ob ti' le mejen kaajo'obo'. Le ts'uulo'ob tuuno', le ka' j-jo'op' u jelbesko'ob tu láakal ba'al te' j-mejen kaajo'obo', le ka'axan j-jo'op' u tsa'iko'ob ti' jujum p'éel kaaj jun túl u yét ts'uulilo'ob u ti'al u beet u nojochil ichil le máasewáal máako'obo', u ti'al túun u beeto'ob u meyajta'alo'ob tumeen wíinik; ku ts'o'okole', ma' chén utsil a'albil u beetiko'ob u meyajta'alo'obi', yéetel u jatsil wá u kiimsajilxan.

Le kaajo'ob tu'ux j-p'áat j-kajtal le ts'uulo'obo', ya'ab meeyaj ku k'áato'ob ka'ach ka úchik u tia'alinto'ob. Le j-ó'olale', j-k'a'abetchaj ya'abkach ôotsil máak u tia'alinte ka'aj túun j-jo'op' u bin j-ch'a'abilo'ob tántanxel kaajilo'ob; ba'ax u k'áato'ob ti' wá paalal, wá nukuch wíinik; ba'ax u k'áato'ob wá táan u p'atiko'ob u kajtalilo'ob jach u yabiltmao'ob. Le je' bix u bisa'alo'obo', ya'ab ku kíimil ichilo'obi'; tumeen yaan k'iine', ts'o'ok u ka'analo'ob j-sen xíimbale' yaan ku lúubul tumeen ka'ana'anilo'obi'. wá ma'e', tumeen uk'ajo'ob, tumeen wi'ijo'ob. Chén p'el u lúubulo'obe', ku ch'a'abal le suumo' ku k'a'axalo'ob. Ku ts'o'okole', ku jilta'alo'ob tumeen u tsíimin ts'uul. Le káan u yil ts'uul ts'o'ok u kíimil le ôotsil máak ku jilichta'alo', ku piikch'intikoob tu ba'ax bin ku' chen mukbil óotsil j-xiibo'ob.

Le ts'uulo'obo' u meentmajo'ob loob jach je' bix tu yóoltajo'obe'. Tu ts'o'oksaj u yólo'ob ti le wíiniko'obo'. Le táan j-beetike' u najma' u tu'ubul ti' le paalal ku lík'ilo'ob te k'iin kuxa'anilo'ona'a'. Le j-beetik túun bejlae', le u kaajil X-Ka'akalo' u kaajal leeti' le j-

¹³⁰ Observaciones de trabajo de campo 23 de abril de 1981

ki'ichkelen yuum ku beeta'al u cha'anilo'o'. Jach ma'alob yanik beyo', tumeen ya'ab kaaj u much'ma; jats'utxane' tumeen ma' chén ch'a'abil je' u beeta'al loob ti' le mejen kaajo'ob tumeen le máaxo'ob j-ch'a'p'ektmil óotsil tak le k'iinio'oba'.

Le úch ma' ká'ach k'uchuk le ts'uulo'ob waay te' tu lu'um óotsil máaka', ichil óotsil máasewale.' mina'an u ba'ate'elo'ob bin tu yó'olal u yiliko'ob máak kun j-p'atal u beet u nojochil le kaajo'obo'. Bix suukja'anil ti'obe', le jun túul nojoch máak yaan ba'al u yoojel jats'utstake', leeti' ku nojochil ti' jump'éel kaaj. Leeti'xan u nojochil yóok'ol le u chuukáan máako'obo', yéetel u ki'imak óolalil, mina'an k'uuxlan tambal ichibo'ob.

Je'tun bejla'e', le ts'uulo'bo' leeti'ob u nojochil, leeti'ob j-tóoch'tik máaseuáal; ya'abxan u mano'ob u tuso'ob. Bejla'e', chén káan u'uya'ak tumeen óotsil máasewáale' ts'o'ok u kultural jun túul ts'uul u ti'al u beet u nojochil te' j-kaajo'bo', mix k'aj-óolta'ano'ob tumeen le máako'ob kuxa'ano'obo'. Ku tso'okole', u k'aasile' le ts'uulo'ob ku beetik u nojochilo'obo', chén ku kutalo'ob u ti'al u tséentuba'ob, u ti'alxan u yokolto'ob u taak'in kaaj, yéetel u muuk' óotsil máak; mix jun p'íit utsil le ba'al ku meentiko'ob j-loobalo'.

Ya'abkach ba'al tu k'askúnsajo'ob le ts'uulo'obo'; ya'abkach ba'al jats'utstak tu tselo'ob ti' óotsil máak. Chén ba'ale', yaan jump'éel ba'al ma' j-béychaj u tseliko'ob ti' le óotsil máako'obo'; le u úuchben tuukulo'ob ti' le yuumtsilo'obo'; lelo' mix máak je' u tselik ti'obe'; mix le ts'uulo'obo', mix le j-waacho'obo'. Le k'iin ka' u yóolt u tselo'ob ti' óotsil máake', le káan u yilo'ob chéen kunel - jach je' u k'astal u yokil ti'ob bine'.

Le j-beetik tuune', te' tu kaajil le X—Ka'akal Guardiao', jach ku much'ikubáa le mejen kaajo'ob u beeto'ob u cha'anil le j-ki'ichkelen yuumo'. Le u kaajal úcho', tak túun bejlae' ti'a'ni'i' ma'atech u p'áatal le kaaj tu juuno', tumeen sánsamal yaan máak j-kanantik le j-ki'ichkelen yuumo' te' X-Ka'akalo'; utxan beyo', tumeen wá ka' u tukult le j-waacho'ob u yokolo'ob te' ichil kaaj u ch'a'ob le j-ki'ichkelen yuumo', mix táan u jan ch'a'abal tumeen le máaxo'ob j-kanántiko'.¹³¹ Le ô'lal túune', tu láakal le paalal ku ch'íijlo'ob bejla'a', k'a'abet u yaantal u tuukulo'obxan u ti'al u kanántiko'ob le j-ki'ichkelen yuum yaan te' kaajtalilo'. Tumeen leti'ob bín p'áatako'ob le káan kíimik le nukuch máako'ob kuxa'ano'ob bejla'o' chén ja'alil bey je' u bin utsil ti' máaseuáal, tumeen wá ma' táan u beeta'al le beyo', j-ki'ichkelen yuume' yaan u ts'íikil. Le meentik k'a'abet ma' u tu'ubsa'al le t'aan beeta'ano' ma' k'a'abet u ch'a'abal bey chén baxalile', tumeen ba'ax ku yúuchul bejla'e', le u paalal máako'ob ku ch'íijlo'obo' tán u jo'op'ol u tu'ubsiko'ob wá yaan yuumtsilo'ob.

Ya'ab ba'al j-beetik u yúchul le ba'al beya', tumeen xan bejlae' yó'olal le bey ku meenta'al tumeen le ts'uulo'obo', ku yookol tak ich le mejen kaajo'obo', leti' túun j-meentik bin le paalal te' j-nukuch kaajo'obo'; le ó'olal tuune', chén suunako'ob tu kajtalilo'obe', tu láakal le ba'ax suuk tu kaajalo'obe' ku p'ektiko'ob. Mix jump'íit utsil j-lo'obal, tumeen le káan nukuch máakchajako'obe', bín u k'a'ajso'ob; ma' tumeen ts'o'ok u xa'ak'ta'al óotsil máaseuáal yéetel le ts'uulo'obo' ka tu'ubuk ti' máaseuáal tu'ux j-ch'íiji wá tu'ux u taal.

U ts'ook ba'al tune', tu láakal le ju'un ts'íibta'an tu t'aanakil. le ts'uulo'obo', k'a'abet u su'utu je' bix u t'aanankil le mayáobo'. Tumeen way te' tu lu'um óotsil máaka', jach ya'ab wíinik ku t'aan maaya, tu lu'umilo'ob Yucatan, Cam Pech, Quintana Roo, takxan Belise.

¹³¹ Observaciones de trabajo de campo 23 de abril de 1981

YAAN BA'AX ÓOLAL
JE' U LIIK'IL J-BA'ATE'EL ÓOTSIL MÁAK TU KA'ATE'ENE'

Le úch ka'ach ma' k'uchuk le j-sak winiko'obo', tu láakal le máasewálo'obo' jats'uts ts'anliko'ob: tu láakalo'ob ku meeyajo'ob. tu láakāl le paak'al ku beetiko'ob ichil u koolo'o bo', jach ku yantal u ti'al u janto'ob. Mix k'aj-ôola'an jun puli' le óotsitali u ya'ala'alo'; kaj-óoltá'ab túun bin le óotsiltalilo' leeti' le ka' j-k'uch le j-sak wíiniko'obo', leti' ka' j-káaj u yajtal yanik óotsil. máak tu k'ab le ts'uulo'obo'. Le j-beetik túun tak bejlae', yaaj yanik máaseuáal. Tu láakal le ba'al ku pa'ak'al ichil le koolo'obo', kex ka' anake', u ti'al j-kombil ti ts'uul, keex ma' tu tojol ku bo'otiki'i', le u chan p'ít u tojol ku ts'abal ti'ob

yóosal le ba'ax ku koniko'obo'; u ti'al u manko'ob jujun p'ít ba'ax k'a'abet ti óotsil máak; ko'ojxan u koonol le ts'uulo'obo'; ti' le óótsil meeyjul máako', le j-beetik tu yiknalili' ts'uul ku bin j-p'áatal le taak'in ku ts'áabal ti' óotsilo'.

Le j-beetik túun jach ya'ab óotsilil ku yilik máaseuáal kuxlik sáansamal; yaaj yanik, u jaanale' chén le jujun p'ít ba'al ku pak'ik ichil koolo'. Ku pak'ik bu'ul, makal, ts'ín, p'aak, iib, puut, k'úum, chaay, ku nupik. yéetei u bak'el le ba'alche' ku jóok'ol u kaxt te' yanal k'áax u ti'al u ts'ono'o', keex ma' sáansamali', yéetel bey kex ma' ya'ab u jejelásil ku jantiki'i' kex beyo' yaan u muuk' u ti'al j-meeyaj u ya'ala'al bin.

Je' túun le ts'uulo'obo', chén tumeen, yó'olal óotsil máake' ku tséntikubo'ob yéetel ki'iki' jaanal ku yéeyi'ko'ob sáansamal; yaanxan u tojol ti'ob u maniko'ob je' ba'ax taak u jantiko'obe'; lelo'. chênxan tumeen yô'olal u muuk' le óotsil máako'ob ku yoklikó'ob sáansamalo'.

Ja'alikil máasewále', mix ba'al ku p'áatal ti', láaj ch'a'abil u beeta'al ti' u meeyaj tumeen le ts'uulo'obo'.

Le ba'al ku yúchul bejlao', k'asja'an u yokil;. ts'o'ok u p'áatal mix táan u béytaal u kuxtal óotsil tu k'ab le ts'uulo'obo'; ts'o'okxan u p'áatal mix ba'al ku béytaal u manik óotsil máak yéetel jun p'ít taak'in tumeen tu láakal ba'al k'a'abet ti' óotsile', ts'uul j-machmail u ti'al u kone , ku ts'o'okole jach ná' ko'oj. Le óolale', bul k'iin táan u meeyaj óotsil' máak, mix yéetel beyo' ma' táan u chukpajal u tojol u manik ba'ax k'a'abet ti'. U chan paalal óotsil máake', le káan k'oja'anchajako'obe', yaan k'iine' ku kímil tumeen mina'an u tojol u ti'al ka' bisa'ako'ob j-ts'akbil. Bey le óotsilil ichil le maayáob bejlae'.

Je' túun tu yiknal le ts'uulo'obo', mina'an óotsilil; man tats' t'a'ajtakob, mix ba'al yaj u yiliko'ob tumeen yaan taak'in ti'ob; u paalalo'obe' tu láakal ba'al yaan ti'ob: ma'alob u nook'o'ob, ma'alob u xanabo'ob, ma'alo' u jaanalo'ob, tak tu'ux ku wenelo'obe' jats'utstak u najil, jela'an bix kuxliko'ob; jela'anxan bix kuxlik óotsil máasewál.¹³²

Le nukuch ts'uulo'obo', ku ya'aliko'ob ti' óotsil máasewale, úch bin ts'o'okok u k'iinil paalitsil, bejla' bine' je' tu'ux u k'áat j-bin meeyaj máaké', wáa je' tu'ux u k'áat j-bin kajtale' mix máak j-k'átik u beel máak, malbin bey ka'ach úch tu k'ab ts'uul yaan máake'. Tu láakal le ba'al ku ya'aliko'obo', mix jaaji' tumeen ts'o'ok u ka' suut óoli' je'bix ka'ach úch tu k'iinil táan u paalitsilta'al máak tu yiknal ts'uule' le ka'ach úcho' chén táan u meeyaj máak u ti'al u

¹³² Entrevista citada, señor Marcos Kupul. Ficha No. 79

ayik'altal ts'uul; óotsil máake', chén u jaanal ku náajaltik.¹³³ Bey túun ts'o'ok u ka' k'áat suut le yaayaj meeyaj ti' le k'iin yaniko'ona'.

Ya'ab túun máak j-a'alike', tu láakal le ba'al ku beetiko'ob le ts'uulo'obo', leti' kun j-beetik u ka' líik'il máaseuáal j-ba'ate'el yéetel ts'uul. Le j-beetik ku ya'ala'al túune', máaseuáale' bey xuuxe', wá mix máak julche'etike', ma' táan u p'u'ujil. Wáa ku beeta'al óolaj ti'e', k'aas u xilikubáa: le tu'ux ku chi'ibale', ku yaajtal, ku beetik u chokwil máak; bey túun yanik máaseuáal yéetel le ts'uulobo'; wáa ku náaksa'al u yóol óotsil máake', je' u beetik chokwil le ts'uulo'ob bino'.¹³⁴

Le ts'uulo'obo' ts'o'okxan u máano'ob táanil ti' óotsil máak keex táan u yiliko'ob bey u meeyaj ba'alche' le óotsilo'obo'; jaanak ts'uule', le yani'.¹³⁵

Bejlae', ts'o'ok u jach tó'opol óotsil wíinik yóok'ol le meeyajo'; tumeen ku ya'aliko'ob le nukuch ts'uulo'ob u nukuch kaajo'obo', bin u ka'ajo'ob bin yánto'ob óotsil máak ti' u meyjul kool. Ku t'oxko'ob túun taak'in j-p'axbil ti' le j-kolnalo'obo' u ti'al u báetiko'ob u koolo'ob. Chén ba'ale', le káan yanak u ixi'imil le koolo'obo', ku ch'a'abal tu láakal ti'ob, mix xan ba'al ku ya'aliko'ob tumeen úch u xupo'ob le taak'in j-ts'áab ti'obo'; le káan ts'o'okoke', mix ba'al ku p'áatal ti'ob; le ts'uulo'obo' ku ya'aliko'obe': p'aax ku bo'ota'al. Tu láakal lé ba'al ku beetiko'ob le ts'uulo'ob ti' máasewálo', mina'an ku súutul utsil ti' le k-láak'o'obo', ti' ts'uul ku súutul utsil. Le túun ti' k'a'abet u na'ata'al tumeen le maaya wíiniko'.¹³⁶

Ti' le buka'aj ba'al u beetma le ts'uulo'obo', mix táan u béeytal u ts'íbtà'al ti' chéen wa' jay wáal ju'un. K'a'abet jujun p'ítil u ti'al j-ts'áabil ti' óotsil máak u xokxan jujun p'ítil.

U TSIKBALIL U KAAJAL J-KIIICHKELEN YUUM

Bejlae', kex chén mejen kajtalile' yaan u beejil beeta'an tumeen le ts'uulo'obo', u ti'al u yookol ch'a'abil wá mambil le ba'ax ku pak'ik le meyjil máako'. Le j-beetikxane' wá ka' yanak u láak' le ba'ate'elo' mina'an tu'ux u ta'akikubáa óotsil máak, laj cháchab yáanal k'aax yéetel beejo'ób. Jats'uts le úch ka'acho', tumeen chén mejen x-t'úut'ul; bej yaan; beyxan tak u ti'al u k'uchul máak tu kaajal le ki'ichkelen yuum le ku ya'ala'al bejla' Felipe Carrillo Puerto'o'. Le noj kaaja' yauxan u tsikbalil; ba'ax j-úuch ti' le maasewalo'ób kanántik le kaaj ka'acho'.¹³⁷

Ku ya'ala'ale', chén bin jun p'éel u k'iinil ka' tu yaalo'ob le nukuch máako'ob j-kanántik le noj kaaj, le u kaajal le j-ki'ichkelen yuumo', bin u ka'ajo'ob tu kaajil Belise yó'olal u taasiko'ob le ba'ax k'a'ana'an ti'obo'. Ka'a túun tu p'atajo'ob jun túul nojoch máak j-kanántik le noj kaajo' in k'aabae' yuum j-Anastacio; le úchtuno', le máak ku p'áatal j-kanántik le noj kaajo' je' ba'ax ka úchuke' yaan u tsolik le káan suunak le nukuch máako'ob jok'a'ano'obo'. Ka'a túun j-bino'ob te' táanxel lu'umo'. Ku ya'ala'al túune', le yuum j-Anastacio ka'a tu ya'alaj ti' le máako'ob j-lak'intiko' ka' chan jók'oko'ob j-xíimbal kex chén tu bak'pach le noj kaajo'; jo'olaj xi'ik le nukuch máako'obe', ka' tu ya'alajo'obxane' ma'alob, ka' j-jók'o'obe'

¹³³ Entrevista citada, señor Marcelino Kupul. Ficha No. 4S1-452

¹³⁴ Entrevista citada, señor Juan Ek'. Ficha No. 384

¹³⁵ Entrevista citada, señor Marcos Kupul. Ibid (Ficha No. 79)

¹³⁶ Entrevista citada, señor Marcos Kupul. Ibid (Ficha No. 79)

¹³⁷ Entrevista citada, señor Marcelino Kupul. Ficha No. 422

p'aatának le kaaj tu juuno'; chén bey u k'aasil ba'al j-beete' ka' j-níik le j-waacho'ob te' j-noj kaajo', tak tu najil le j-ki'ichkelen yuum j-ooko'obo'. Te' tún ku mentikó'ob óolaji'i', te'xan ku káaltalo'obi'i'. Le ka' j-suunajo'ob le yuum j-Tacio jáan bija'ano'ob j-xímbal tu lak'paach le kaaje', ma' j-béychaj u náats'lo'obi'i'.¹³⁸

Ka'a' túun tu túuxtaj máak tu paach le nukuch máako'ob ku bino'ob te' tánxel lu'ume', tu k'iinil, tu ya'bilil tún bin u yáalkab xímbalo'ob ka'a' j-béychajo'ob.¹³⁹ Le ka'a j-k'ucho'ob tu yiknal le yuum taatáobo', ka' tun xóoxolch'intaj u báooob ka'a j-jo'oop' u yok'olo'ob. Le úcho', ku xoltal máak tu táan le nukuch máako'obo' tumeen oojéla'ane' u t'aan j-ki'ichkelen yuum u yoojelo'ob.¹⁴⁰ Le beetik tune' jach ku tsí'ikilo'ob.

Tánili' túun u ya'aliko'ob ba'ax le ts'o'ok u yúuchul ichil le noj kaajo'; le. nukuch máako'obo', chén p'elak úchik u yu'ubiko'obe', ka' tu súutka'ataj u báooob taal kú beetiko'ob tu jajil óolil; yaan túun xan bin j-meen ichilo'ob lelo' táan bin u k'áat óolaj yó'lal ma' u beeta'al ólal ti' le j-ki'ichkelen yum luubul tu k'ab le j-k'aak'as waacho'obo'.

Le j-waacho'ob ka' j-k'ucho'ob ti' le noj kaajo', jun tats'ako'ob tu najil le j-ki'ichkelen yuum p'áato'obo' te' ku weenelo'obi'i', yéetel xan te ku x-oochilo'obi'i'. Ku ya'ala'alo', óox p'éel k'iin tu káltalo'ob ichil u naajil lè j-ki'ichkelen yuumo', le ka'aj-p'áate' mix jun túul uts u yóoli', láj jayakbalo'ob te' j-lu'umo', kala'ano'ob.¹⁴¹ Le ka' j-ila'ab ba'ax uuchul ti'obo', ka'a j-ook yuum .j-Anastacio ichil u naajil le j-ki'ichkelen yuum tu'ux ku weenel le j-waacho'obo' ka' tu jóolmék'ta le j-ki'ichkelen yuumo', ka' j-chambel jóok' yéetel, le ka'a j-k'uch le nukuch máako'ob j-bin. sutbilo'obo', ts'o'ok u jók'saal le j-ki'ichkelen yum ich le j-waacho'obo'. Le nukuch máako'ob tuuno', ka'a tu ya'alajo'obe',¹⁴² le ba'ax tu beetaj le j-waacho'obo', ma táan k-cha'aik u p'áatal chén beyo', mix jun túul kun j-jók'ol ti' le kaaj ku'uxa'na'a'.¹⁴³

Ku ya'ala'ale', te' túun bin j-láaj kiimsa'abo'obi'i', mix jun túul j-béychaj bin u púts'li'i', j-láaj p'ap'aych'akta'abo'ob.¹⁴⁴

Ka'ach te' j-noj kaaj bino', ya'ab máaseuáal kajakbali'i' tumeen te' ku kanántiko'ob le j-ki'ichkelen yuumo'o'. Tu p'ato'ob tu'ux kajakbalo'ob yó'lal le j-waacho'ob k'ucho'obo'; ku ts'o'oko'e', ka'a j-jo'op' u kiimsa'alo'ob le maayáobo' le ó'olale, ka' j-jo'op' u kaxtiko'ob tu'ux u bino'ob. Chén u yutsile' le ka' j-luk'o'ob te' j-noj káajo', pa'te' yéetel le j-ki'ichkeleen yuumo', ma' tu p'atalo'ob ichil le j-k'aak'as waacho'obo'.¹⁴⁵

Leeti' túun kaj j-p'áate', mix jun túul óotsil máak ku k'uchul ichil le noj kaajo' tumeen u yoojelo'obe' ti' yaan le j-waacho'obo'o'. Takxan u naajil le j-ki'ichkelen yuum káajsa'an u beeta'alo', tak tu k'iinil bejlae' mix ts'o'oksa'aki'i', yóo'lal úchik u k'uchul le j-waacho'obo'o'. Le j-ólalxane', ka'a tu t'it'ubáa j-kajtal le máasewálo'ob ichil mejen kaaj, j-jéts'o'ob.

Tus Ik', Ya'axleil, Chan Ch'e'en, X-Ka'akal Guardia, yéetel u láak' ya'abkach p'enkech kaajo'ob tak tún tu walkilila' te kaja'ano'obi'i'.

¹³⁸ Entrevista citada, señor Marcelino Kupul. Ficha No. 423

¹³⁹ Entrevista citada, señor Marcelino Kupul. Ficha No. 423-424

¹⁴⁰ Entrevista citada, señor Marcelino Kupul. Ficha No. 422

¹⁴¹ Entrevista citada, señor Marcelino Kupul. Ficha No. 427

¹⁴² Entrevista citada, señor Marcelino Kupul. Ficha No. 430

¹⁴³ Entrevista citada, señor Marcelino Kupul. Ficha No. 422

¹⁴⁴ Entrevista citada, señor Marcelino Kupul. Ibid (Ficha No. 429-430)

¹⁴⁵ Entrevista citada, señor Marcelino Kupul. Ibid (Ficha No. 427)

NUXI' WAACH BRAVO

Le ba'ate'el j-káaj tu ja'abil 1847 tu kaajil Tepicho', ma' ts'o'ok tu séebili', j-xáanchaj láyli' tu máan j-chukbil u paach óotsil máasewále', ma'atech u p'a'atal u paacho'ob, mantats' táan u máan j-chukbilo'ob u ti'al. kiimsbil.¹⁴⁶ Tu láakal le j-waacho'ob ku túuxta'alo'ob tumeen le ts'uulo'ob tu kaajil Peetóo ku much'ikubaob.¹⁴⁷ Le túun káan jók'ko'ob u ti'al u bino'ob yáanal k'áax u meento'ob loobe' le chén ka'anko'obe' ku ka' suuto'ob te' kaaja'.¹⁴⁸

Yáaxile tu kaajil Ts'ono'ot Ch'eel j-k'ucho'ob bin, naats' tu kaajil Peto; ku ts'o'okole', ka j-k'ucho'ob tu kaajil Ichmúul, j-k'ucho'ob tu kaajil Yok'o'op, ku ts'o'okole' Jobon, Piich, yéetel Tábij; le k'inako' u ya'ala'ale', le j-waacho'obo' mix u yoojelo'ob tu'ux ku p'áatal u kaajal le j-k'ichkelen yuumo'o'.¹⁴⁹ mix yéetel tumeen ts'o'ok u náats'lo'obo'; chén tumeen yóo'lal jun túul tsíimin puuts'ul ti' le wíiniko'obo', le ka' j-ila'ab tumeen jun túul j-waache', ka' túun j-táak' tu paach le ba'alchéo'; le ba'alcheo' u yoojel u beel, jun tats'ak te' j-noj kaaj tu k'ujasj le j-waacho'. Le j-waacho', chén p'elak tu yilajil le noj kaajo', ka'a' tu súutk'abtaj u báa ti'al u ya'al ti' u yet j-waachilo'ob tu'ux j-k'uchi' yeetel ba'ax' tu yilaj.¹⁵⁰

Le k'inako', u nojochil le j-waacho'ob ku taal u náts'alo'obo' u k'aabae' Ignacio A. Bravo. Chén p'elak u yu'ubik le ba'ax ku tso'olol ti' tumeen le jun túul j-waache', le nuxi' Ignacio A. Bravóo' ka'a tu ya'alaj ti' u chukan j-waacho'obo' bin ku yúuchul yó'olal u k'uchulo'ob ti' le noj kaajo'. Tu ja'abil 1901 óx p'eel tu k'iinil mayo ka'a j-k'ucho'obi'i'; le ka' j-k'ucho'obo'o', j-ja'ak' u yóolo'ob tumeen mix máak kajakbal ti' le nuxi' kaajo, úch p'a'atak beyo'. Lé j-waacho'ob túuno', kaj-p'áato'ob kajtali'i'.¹⁵¹

Ja'alikil le óotsil máako'ob tuune', chén yáanal k'áax tu kajkúnsuabao'ob, yáanal le mejen naj tu k'axajo'obo', te' kajakbalo'obi'i'; chéntun ba'ale', tak te yáanal, k'áax ku yookol le j-waacho'ob j-kaxtiko'obo' yó'olal le buuts' ku jóok'ol le tu'ux kajakbalo'obo'.¹⁵²

Le k'inak táan u seen úchul le ba'al beyo', máasewále' ts'o'ok u p'áatal mina'an u yóol u ts'oon u ti'al u kanántikubáo'; le nukuch máako'obo', leob yuum Juan Yama'. yuum j-Florentino Kituk, yeetel yuum j-Guadalupe Tuno', ku ya'aliko'ob, bine' xiibe'ex mina'an tu'ux u bêytal k-ch'ik k-muuk'e'ex u ti'al ka' ba'atelnako'on yéetel le j-waacho'oba'.¹⁵³

Le ka j-ójélta'ab ts'o'ok u lúubul le noj kaaj tu k'ab le j-waacho'obo', tu láakal le nukuch kaajo'ob tu'ux kaja'an le k'aak'as ts'uulo'obo' ki'imak u yóolo'ob, tak u cha'anil bin tu beetajo'ob; ja'alikil le máaseuáal maayáobo', tu náak' yaaj-ôolto'ob tu puksi'ik'alo'ob tumeen wá yaan u yóol u tsoono'ob ka'ache', mix táan u yúchul le ba'al bey ti'obo'.

Tu'ux u láak'xan jach xiib le k-láak'o'ob, bino' te' tu kaajil Báak'jalalo', yéetel tu kaajil Ikayche', ma' tu k'ubajubáo'ob chén beyo'o', ba'ate'elnajo'ob jach je' tu'ux j-k'uch u muuk'o'obe', yéetel ts'oon ku k'amiko'ob le j-waacho'obo'. Le úchik túun u lúubul le u

¹⁴⁶ Entrevista citada, señor Basilio Uj Castillo. Ficha No. 580

¹⁴⁷ Entrevista citada, señor Tirso Uk. Ficha No. 37

¹⁴⁸ Entrevista citada, señor Tirso Uk, Ibid (Ficha No. 37)

¹⁴⁹ Entrevista citada, señor Marcos Kupul. Ficha No. 55

¹⁵⁰ Hoy, Carlos. 1971 Ibid ops. cit. pag. 68

¹⁵¹ Hoy, Carlos. 1971 Ibid ops. cit. pag. 68

¹⁵² Hoy, Carlos. 1971 Ibid ops. cit. pag. 69

¹⁵³ Entrevista citada, señor Francisco Tun. Ficha No. 544

kaajal le j-ki'ichkelen yuum tu k'ab le j-waacho'obo', tak túun bejlae' te' kajakbalo'obi'i, ka'a' túnxan j-káaj u k'uchul ya'abkach wíinik j-kajtal tak tu k'iinil bejla'. Le ba'al j-úuch béyo', jach jumpuli' ma' k'a'abet u yúuchul ka'achi'; chén ba'ale', jach jebixake', yaan bin u ka' suut tu kaajal le j-ki'ichkelen yuum yéetel u máaseuáalo'obo';' tumeen u ti'alo'ob, ma' u tia'al le j-waacho'ob yéetel le ts'uulo'obo'. Tu ja'abil 1915, ka' j-k'u'ub le u kaajal le maayáob ch'a'an tumeen le waacho'ob' u nuxi' ts'uulil le Yucatán k'ubo' u k'aabae' j-Salvador Alvarado. Le k'inako' u nojochil le óotsil máako'ob yan te' noj kaajo' yuum j-Francisco May. Le nuxi' j-waacho' tu much'aj u nuuktakil le máasewáalo'obo' u ti'al túun u k'ubo'ob, le noj kaaj ch'a'ano'.¹⁵⁴

Ku ts'o'okole', chéen u tia'al u ki'imaktal u yóol le óotsil wíiniko'obo' tu yó'lalxan u jéts'el kajliko'ob le ts'uulo'ob tu lu'um máaseuáalo'. Yéetel u na'at ku rneeyajo'ob beyo', tumeen u yoojelo'obe', wá k'uxinaja'an le máaseuáalo'obo' ma' bín páatak u yookolo'ob u meeyajto'ob le j-ki'ichkelen k'áaxo'ob yaan ti' le maayáo'obo'; jé túun wá ki'imak u yóol wíinike', chén ch'a'abil kun j-ookol u j-rneyajbil le ya'abkach j-ki'ichkelen k'áaxo'obo'. Tu láakal le tuukul yaan ti'ob le ts'uulo'obo', mix tu ya'alajo'ob u jaajil ti' le yuumilo'ob le. lu'umo'oba'a'; óotsil máake', tu tukultaje' yéetel u jaajil t'aan ku su'u'tul le lu'um ch'a'an ti'o'.¹⁵⁵ Le j-beetik tune' ma' úch tu'usuko'obe'e', ka'a j-jo'op' u ki'iki' t'anta'al u nojochil le maayáobo', le yuum j-Francisco Mayo', tu yó'olal u kibik ka'a bisa'ak tu nuxip kaajail Mejico cu yu'uba'al ya'ala'alo'. Jujun p'ítíl úuchuk u k'úubsa'al u yóol u ti'a'l ka'a' u kib u bisa'al; máa túun le úchik u bisa'al ti' le nuxi' kaajo'o', te' túun j-e'sa'ab ya'abkach ba'al ti'i', ba'al ma' u k'áaj-óolii'i'. Ts'uule' u k'aasil ba'al, chén yóolal u jach ki'imaktal u yóol le nojoch máako', tak bin taak'in tu síaj ti'; te' xan j-aala'ab tie' jach ma'alob ka'a meyajta'ak le lu'um tu'ux kajakbalo'obo'.¹⁵⁶

Tu láakal le ba'al j-a'ala'ab tio'o, tu yóltaj; le j-beetik le ka' ka' suunaj te' j-noj kaajo', ts'o'okili' túun u jelpajal u tuukul yéetel le ba'ax sen a'ala'ab ti' tumeen le k'aak'as ts'uulo'ob yaan te' tu kaajil Mejicóo'.¹⁵⁷

Bey túun úchik u káajal u ts'o'oksa'al u xiixkúnta'al le j-ki'ichkelen lu'um yéetel le j-ki'ichkelen k'áax yan ti' wíinik; ka'a' túun' xan j-káaj u k'uchul jejelas wiinik, chén tántánxel tu'ux u taalo'ob u tia'al u beeto'ob u meyjul le ch'ak ya'o' yéetel u meyjul xot che'; bey úchik u káajal u yótsilkunsa'al u k'áax máaseuáalo'.

Tak tú bejlae', ma' ka' líik'ik j-ba'ate'el le máakooba'a'; chén ts'anakbalo'ob.

¹⁵⁴ Hoy, Carlos. 1971 ops. cit. pag. 100

¹⁵⁵ Hoy, Carlos. 1971 ops. cit. pag. 104

¹⁵⁶ Entrevista citada, señor Marcelino Kupul. Ficha No. 454. Hoy, Carlos. 1971 ops. cit. pag. 105 también hace mención del dinero que le daban a Francisco May para persuadirlo quizás....Además del dinero, May perdió la confianza de los mayas.

¹⁵⁷ Entrevista citada, señor Marcelino Kupul. Ficha No. 455

BIX KUXLIK LE K-LÁAK'O'OB TI LE K'IINILO'OBA¹⁵⁸

Bejla' te' k'inilo'oba', tu láakal le k-láak' máaseuáalo'obo' jejelás bix u kaxtik u kuxtalo'ob; le kajakbalo'ob ti' le mejen kaajo'ob tu báak'paach le noj kaajo' leti' le yaj yaniko'obo. Ya'ab le wíiniko'obo', chén u meyjul kool ku beetiko'ob, keex ma' jach ya'ab u lu'umili', tumeen yaan tu'uxe' ya'ab u tunchil chén tu káap le tunicho'ob yaan u lu'umilo'. Te' beyo' ti' ku pa'ak'al le j-ixi'imo'; wá ku ts'ik uts ka' seen k'áaxak le j- ki'ichpan ja'o', ku yantal u nalil; wá mae', ts'o'ok beyo'. Ku ts'o'okole', ya'ab u meyjul, le ka'an u ts'áa k'aaso', jach ku yaajtal yanik wíinik tumeen ku p'áatal mix ba'al yaan j-jantbil. Le j-beetike' ku yila'al yayaj óotsilil.

Le ts;uulo;obo' ma'atech u yu'ubiko'ob wi'ij tumeen yaan u taak'ino'ob, je ba'axe' ku maniko'ob u janto'ob .

Le ts'uulo'obo' ma'atech u meyajajtiko'ob kool, chén tumeen yó'olal u meeya óotsil máasewále' kuxa'ano'ob. U meyjul le koolo' jach ya'ab, bul ja'ab tu beeta'al xan le paak'ál ku beetal ichil le koolo', ku chukbesa'al yéetel xa'ak' kool. Le j-beetike', kex ma' u yantal le x-ki'ichpan ixi'imo' chén yéetel u chuukánul le paak'al ku beeta'alo' je' u kuxtal máake'. Le üch ka'acho', jach jats'uts tumeen ya' ab u ts'áik le kool ku beetalo'; ku yantal tak j-l'isbili'i'; ku ch'ikil tak yi'inajil. Je' túun bejláe', ma'atech u jach ts'ik: ku ts'o'okole', tak wá ka' u ts'a ma'alob u i xi'imil le koolo'obo', tu yóo'lal le beej beeta'an tumeen le ts'uulo'obo', mina'an ixi'im ku lík'sa'al tumeen ku ookol j-laj mambil tumeen le ts'uulo'obo'.

U láak' ba'ax j-ántik máak u ti'al ma' u yilik jach óotsitalile' leeti' u meyjul le kaabo': te' ku kaxtiko'ob jum chan p'íit taak'ini'. Chén ba'ale, le ts'uulo'obo' jach k'asa'ano'ob tak tu walkilila' tumeen yaan u yiliko'ob jach bix kun u tselilo'ob u náajal máasewál; u séebil u ch'iko'ob u náajal le óotsil máako'obo', ku bisko'ob u nu'ukul kájtal ti' le mejen kaajo'obo'. Le káan ts'o'okoke', láili' ts'uul j-ka' ch'aik le taak'in náajalta'an tumeen le óotsil máako'obo'.

Óotsil máake' jach ya'ab meeyaj u yoojel, kex tumeen. ma'atech u bo'ota'al ti' tu tojol. Wá tu yó'olal u meyjul le ch'ak ya'o', tak tu walkilila' ku bino'ob u beeto'ob chén tu ts'u' le k'áaxo' le káan k'uchuk u k'iinil u bino'obo', ya'ab le óotsilo'obo' ku julik u poolo'ob te' yáanal k'áax u beeto'ob le meeyajo'; ti' le buka'aj k'iin bija'ano'ob j-meeyajo', ya'ab ku k'oja'antali'i', ku yúchul loob ti'ob, yaan ku chi'ibilo'ob tumeen kaan.i'i'; yaanxane'e', mix bik'in u ka' suuto'ob: te' ku kiimilo'ob chén yáanal k'áaxe'. Wá mae' ku chi'ibilo'ob tumen le k'aak'as k'oxolo'obo' le j-ts'áik le chokwilo'. Jujun p'ítil u bin u k'an wile'entabo'ob, le mix tu muk'yajtiko'ob le k'oja'anilo', ku kíimilo'ob.

Le ku suut tu kaajalo'obo', ki'imak u yóobo'ob, u yoojelo'obe' ya'ab u náajalo'ob; chén túun ba'ale', le ts'uubo'ob yaan ti' le kaajo'obo', je' bix kun u yóolto'obe' bey kun u maano'ob u meeyaj óotsil máak, kex buka'aj k'iin u beetmajo'ob u meyjul yéetel u wi'ijil, u yuk'ajil xan. Ku ts'o'okole' ku taal j-okolbil u muuk'o'ob tumeen le ts'uulo'obo'; le ba'al bey ku beetiko'ob ti' le óotsil máako'obo', jach ku táaj yaj-óolta'al tumeen le j-meeyajo'obo'.

Úch ka'ache', ya'ab le x-ki'ichpan lu'um yaan ti máaseuáalo'. Mix rnáak wá ma' leti' le ts'uubo'ob j-tukult bix kun u xixkúnto'obo'; yáaxe', j-káj u ya'ala'al ti' le óotsil máako'obo' k'a'abet u ko'onol tu láakal le j-ki'ichkelen che'obo'. Ka tu núukajo'obe' ma'alobxan. Tu

¹⁵⁸ En el capítulo “Bix Kuxilk le k-láak'o'ob ti' le k'iinilo'aba”, son observaciones del trabajo de campo, fechado el 19 de mayo de 1981.

tukultajo'obe', wá u yutsil tuukul ku ya'ala'al ti'ob tumeen le ts'uulo'obo'. Ka' túun j-káaj u taasa'al u nu'ukul u ti'al u xo'otol jach je' buka'aj che' ku pájtale'. Bey túun j-káajik u ko'onolo'.

Le kon che' ku beeta'alo', leeti' le ts'uulo'ob ku yutsiltal yaniko'ob tumeno'; leti'ob j-machik ya'abkach taak'in turneen; óotsil máake', chén jun chan p'ít ku ts'áabal u náajalt ti' le ya'abkach meeyaj ku beetiko'obo'.

Wáa tu yó'olal xan le ts'u'uts'uy che'o', mina'an ku p'áatal j-wa'atali'i'. Je' bix le ja'abino', j-jo'op' u ma'anal tio'ob kex ma' tu tojoli' u ti'al bin j-bisbjl j-tsolbil tu beel le ts'iimin k'áak' ku ya'ala'alo'. Ka'a túun j-p'áte', jujun p'ítil úchik u bin u jáan pik'e'enta'al le buka'aj k'áax yan ka'acho'; bejlae', chén wáa tu'ux p'aatal jun chan p'íiti'i'.

U láak' bix úch ku k'askúnsa'al le jun chan p'ít k'áax p'aatal ka'acho', le u ts'ook xan j-ts'áab ti' lu'um le j-maayáo'obo', leeti' le úchik u ya'ala'al ti'ob ka u meento'ob ya'abkach kool u ti'al túun u pa'ak'al su'uk.

Yáax tanile', le ts'uulo'obo' j-jo'op' u yoksiko'ob tu pool óotsil máake' ka'a u beeto'ob le meeyaj ku ya'aliko'obo'. Ka' túun j-káaj u ko'olol ya'akach x-ki'ichpan k'áax u ti'al xan u pa'ak'al u su'ukil; le ka' j-tóoka'abo', tóop'ol tu beetaj u su'ukil; le xi'im j-pa'ak'o' ma' j-yanchaji'.

Ka túun j-káaj bey u ts'áabal wakax u p'axo'ob u ti'al u bo'oto'ob jujun p'ítil le j-beetik ya'ab meejen kaaje' tu k'amaj utsil le p'aax tu ts'aaj le ts'uulo'obo'; ts'o'okole', mix bakáan u yoojelo'obe' le taak'in ku ts'áabal tio'obo' chén yó'olal u yantal u taak'in le ts'uulo'obo'. Mix xan u yóojel óotsil máake'e' táan bakáan u su'utulo'ob paalitsilil je'bix ka'ach úche. Le p'aax ts'áan ti'obo', ya'abkach ja'ab kaan páтчajak u bo'ota'al. Ku ts'o'okole', tu yóok'ol le taak'in u ts'áama le ts'uulo'obo' táan u náajalo'ob. Le lu'um ka'ach ma'alob u ti'al j-kolbile', tu bin u k'astal tu yo'lal le su'uko'. Ku ts'ookole', máaseuáale' tu bin a p'axik u báa, tak u k'iniil u kímbal.

Máaseuáale' tak jach úche' j-kolnál máak, ma' j-waakaxnáli. Le j-beetike', uts kuxlik ka'ach úchi; je túun bejlae', yéetel le buka'aj k'áax tu ya'alaj le ts'uulo'ob ka' k'askúnsa'ako', chén p'áatake' mina'an tu'ux u pa'ak'al le u kuxtalil tu láakal le wíiniko'obo': le ixi'imo'. Le j-beetike', mix k'a'abet u jáan beeta'al le ba'ax ku taal u ya'al le ts'uulo'obo', tumeen ojéla'an jach k'asa'ano'ob: chén ja'ali bey je' u bin utsil ti' u paalal Maaya lu'umo'.

VOCABULARIO BELICO, ANALISIS MORFOLOGICO

Esta segunda parte del trabajo final consiste en elaborar un vocabulario, palabras extraídas de la descripción de las entrevistas realizadas y que tienen relación con el aspecto bélico de los hechos registrados.

El trabajo se ordenan de la manera siguiente:

- 1.- Presentación del vocabulario en los contextos en que aparece en las narraciones..
- 2.- Análisis monológico de las palabras, mediante el desglose de los elementos que las componen; tomando en cuenta si son palabras simples, derivadas, compuestas o giros gramaticales del maya que equivalen a nociones que se expresan en español con una sola palabra.

(1) Ka' ooko'ob ichil le naajo', ka' jo'op' u xak'alta'al; ku ya'ala'le' te' bin jók'sa'ab ts'oono'obi' yéetel ju'uno'ob tu'ux ku paklan ts'íibo'ob ka'achi. Bey xan u láak' ba'alo'ob láayli u nu'ukul le ba'ate'el kun úuchulo'.

(1) Entraron en la casa, empezaron a urgar, dicen que allí sacaron escopetas y papeles donde se comunicaban entre sí, así como otras cosas referente a material para el levantamiento armado que se iba a suscitar.

(2) ... ya'abkach waacho'ob, ka' xi'iko'ob u chuko'ob u paach le mnáxo'ob túuxt le ju'uno' u ti'al ka' kíinsa'ako'ob.

(2) ... muchos soldados, para que salieran a perseguir a aquellos que enviaron el papel o aviso, para que sean asesinados.

(3) ... yaan a wilik bix kan a sut u láak' le loob kun u meento'ob ti' tena'.

(3) ... tienes que ver cómo vas a devolver esta “maldad” que cometerán hacia mi.

(4) ... u poolibo'ob le ba'ax ku taal u k'iin u yúuchubo' mix bik'in bín ch'e'ejko'ob.

(4) ... las cabecillas de lo que se aproxima a realizar jamás serán exterminados.

(5) ... Yaan u yáakche'eta'alo'ob tumeen le ya'abkach óotsil máako'ob ku líik'ilo'obo'.

(5) ... tienen que ser aplastados por las pobres gentes que se levantan (en armas).

(6) Ba'ax kin k'áatik teche' x-ch'úup le ken ts'ookok in kíimsa'ale'

(6) Lo único que te pido mujer, es que cuando terminen de matarme

(7) ... le ku jáampaytik u táaspach u tsiimin, ka' tu píikch'inta yóokol le ba'alcheo', le ku wáak nat'tike' bin tu meentaj.

(7) ... enseguida jaló la silla de su caballo y lo tiró sobe la bestia, lo montó y se largó.

(8) U nukuch poolil le baate'elo' u ti'alo'ob kíimsbil tumeen le waacho'obo'.

(8) Las grandes cabecillas del movimiento para se asesinados por los soldados.

(9) K'aana'an u bino'ob tu lakalo'ob u najilo'ob. u ch'áob u ts'oono'ob.

- (9) Es necesario que vayan todos a sus casas para que agarren sus escopetas (para que se armen)
- (10) ... u tia'al máansbil máaskab tu kaalo'ob
- (10) para que sea pasado machete en sus cuellos
- (11) Táanili' u na'atikoo'obe' yanili' u taal le waacho'ob u tia'al túun paklan ba'ate'el.
- (11) Siempre supusieron que, tenían que venir los soldados para que se pelearan entre sí.
- (12) Tu séebkil k'a'abet u bin chukbil u paacho'ob
- (12) Lo más rápido, es urgente que vayan a perseguirlos (a los mayas)
- (13) Le waacho'ob túun ka' tu yilajo'ob mix táan u béeytalo'ob te' ba'ate'elo', ku ts'o'okol xane' ya'ab ts'o'ok u kiinsa'al ichilo'obe'e' ka' túun tu wóolch'kintubáob yóok' u yooko'ob.
- (13) Los soldados cuando se vieron impotentes para luchar y además muchos de ellos habían sido asesinados, entonces se retiraron dando marcha atrás por donde habían llegado.
- (14) Le kéen k'áatako'ob ti' le meejen kaajo'obo' túun moliko'ob wíinik, u yét máasewáalilo'ob yósal u ya'abtalob.
- (14) Cuando pasaban en los pequeños poblados reclutaban personas; a sus propios compañeros, para que sean muchos.
- (15) Wáa tumeen ma' béeychaj k-sutik u láak' ti' letiobe'e' a'ala'k tune' ma' xiibo'oni'.
- (15) Si es que no pudimos devolverles a ellos, digan que no somos hombres.
- (16) Le ka' tu yu'ubo'ob tan u taal u náats'al e ya'abkach w'iinik te' nuxi kaajo', ka' túun jo'op' u puts'ulo'ob
- (16) Cuando tuvieron noticias de que vienen acercándose mucha gente (los mayas), en ese pueblo, entonces comenzaron a huir. (los blancos)
- (17) Ma' xáanchaj ka' ts'áapo'ob yóok' le ts'uulo'ob ku púuts'lo'obo'o'
- (17) No tardó cuando se abalanzaron (llegar como enjambre) sobre los blancos que huían.
- (18) Leti' tún ka' jach tíip' u muuk'o'ob ti' le ba'ate'elo'
- (18) Es cuando entonces tuvieron mucha fuerza (en cantidad de personas)
- (19) ... Ka' túun jo'op' u ki'iki' t'anta'al u nuuktakil le ba'ate'el ku yúuchulo'.
- (19) ... empezaron a suplicar a las cabecillas (a los mayas) de la lucha que se desarrollaba
- (20) Ba'axten k-máan kaxtbil yáanal k'áax, wâ ma' u ti'al ts'ombilo'on tumeen le wacho'obo'.
- (20) Porqué nos persiguen bajo el monte? para que nos cazen por los soldados.
- (21) Ku jóo'sa'al chúumuk k'íwik le k'iino'obo' u ti'al kán jich'bil u kaalo'ob.
- (21) Conducen a los curas a]. centro a. la población y allí eran ahorcados.
- (22) Chén bin le káaj sáaschajo' ba'ax bín u yilo'ob k'ala'an u pach le kaajo

(22) Cuando amaneció grande fue la sorpresa (los ts'uules o blancos) de ellos el poblado estaba sitiado.

(23) Mix bik'in b'ín k-k'ububaj tu k'ab le ts'uulo'obo'

(23) Nunca nos rendiremos en manos del ts'ul (o blanco.)

(24) Ba'ax tu yu'ubo'ob let óotsil rnáako'obo': wi'ij. Le rneentik tu k'ububáob

(24) Lo que sintieron las pobres gentes (mayas) fue: hambre. Por eso se rindieron.

(25) Le kanan jo'ol kaajo', yaan jump'éel ba'al u ch'a'amaje' u ti'al u wak' chén u yil táan u náats'al le waacho'obo'.

(25) El guardián ubicado en las afueras del pueblo tiene en su poder una bomba que utiliza como alarma en cuando vea que los soldados se iban acercando.

(26) Tu kano'ob u topob le waacho'obo', yéetel le suup' ku meentiko'obo ku su'up'ul u paach le waacho'obo'

(26) Se ingeniaron para contrarrestar a los soldados mediante el cercos que tendían utilizando los árboles que cortaban.

(27) U p'iis bey buka'aj u chéil ta'an, ku ma'alob ts'apilo'ob kéen ts'o'okoke' ku t'abiko'ob ts, Te'ej túun ku pu'ulul la waacho'ob kimeno'onobo'o.

(27) Cortaban madera como para hacer cal (horno), muy bien escorado, lo encendían y luego allí eran arrojados los soldados muertos.

Prestamos del español. al maya:

(28) General

(29) Comandante

(30) Cabo

(31) Sargento

1- Ba'alo'ob

2.- Cabo

3.- Comandante

4.- Ch'e'ejeko'ob

5.- Chukbil u paacho'ob

6.- General

7.- Jich'bil u kaalo'ob

8.- Ju'uno'ob

9.- K-k'ubaj

10.- K'máan kaxtbil

- 11.- K'ala'an jool kaaj
- 12.- K'ala'an u paach le kaajo'
- 13.- (In) kiimsa'ale'
- 14.- Kíimsa'akosob
- 15.- Ki'iki' t'anta'al
- 16.- Loob
- 17.- Máaskab
- 18.- Muuk'o'ob
- 19.- Paklan ba'atéel
- 20.- Puts'ulo'ob
- 21.- Sargento
- 22.- Suup'
- 23.- Táan u rnoliko'ob wíinik
- 24.- Tu' wóolch'intubáoo'b yóok' u vooko'ob
- 25.- Ts'áapo'ob
- 26.- Tsiimin
- 27.- Ts'oono'ob
- 28.- Tsoono'obi'i'
- 29.- U nukuch jooiil le ba'ate'elo'
- 30.- U p'iis bey buka'aj u che'il ta'ane'
- 31.- Waacho'ob
- 32.- Wi'ij
- 33.- Xiibo'oni'
- 34.- Yáakchéeta'alo'ob

Análisis morfológico

1.- Ba'alo'ob: Ba'al: cosa u objeto + o'ob: especificador de genérico; también es marca de plural.

Dentro del contexto significa: cosas u objetos relacionados a material bélico. Ejemplo: ba'.alo'ob u nu'ukul le ba'ate'elo' = cosas y objetos para la lucha.

2.- Cabo (del latín caput, cabeza). Extremo de una cosa. Nombre de varios grados inferiores en la milicia. Este rango existe actualmente entre los mayas del municipio de F. Carrillo Puerto, Edo de Quintana Roo, pero no como rango militar sino que implica funciones más complejas de orden social. DDr.and.ante. Of icial que inanda uria plaza, un puesto, batalln,

3.- Comandante. Oficial que manda una plaza, un puesto, batallón, buque de guerra etc. De igual manera existe este grado entre los mayas del área mencionada con atribuciones similares a las de cabo.

4.- Ch'e'ejeko'ob: Ch'e'ej = exteruijnal + ek = marca de subjuntivo, expresa finalidad u propósito + o'ob = ver (1)

Ejemplo. Ch'e'ejeko'ob le waacho'obo' = que se extermine al extranjero o soldado.

5.- Chukbil u paacho'ob: Chuuk: Verbo monosilábico transitivo = perseguir, atrapar etc. +- b ¿instrumental? +-il = relación atributiva + u = tercera persona posesivo + paach = detrás esplada + o'ob tercera persona de plural. Literalmente puede traducirse como: atrapar sus espaldas. En el contexto indica: hay que atrapar o ir en persecución de los enemigos.

6.- General M. Jefe superior en la milicia. Todo parece indicar que los grados militares, dentro de la organización de los mayas en el área citada desempeñan funciones similares. Este último grado es detentado por la persona de mayor edad y con experiencia y son muy contados los que lo poseen.

7.- Jich'bil u kaalo'ob: jiich' = hacer nudo y tesarlo con fuerza + - b- ¿instrumental? + -il = relación atributiva + u = ver (5) + kaal = garganta + o'ob = marca de plural también puede ser especificador de genérico. Dentro del contexto esta utilizado como:

ka'an jich'ibil u kaal le j-waacho'obo' = que sean ahorcados los curas.

8. ju'uno'ob: ju'un = papel + o'ob = marca de plural. Dentro del contexto indica. te' bin kaxta'ab ju'uno'obi' = allí fue encontrado papeles, pero en este caso sería: cartas o mensajes.

9.- K-k'u'ba: k- = primera persona de plural + k'u: verbo transitivo monosilábico = entregar + -ba = marca de reflexivo.

10.- k-maan kaxtabil: verbo formado por dos raíces verbales. K = ver (9) + ma'ari a pasar + kaax = buscar + -t- rncador de transitivo + -b- (ver 5).

11.- kanan jo'ol kaaj: kanan: verbo de dos sílabas = cuidar + jo'ol = cabeza, punto donde se inicia o empieza algo, entrada + kaaj = pueblo; así que jo'ol kaaj es: lea entrada del pueblo. Literalmente kanan jo'ol kaaj = cuidar la entrada del pueblo. Dentro del contexto significa: guardia, persona que vigila y proporciona aviso. Ejemplo: kanan jo'o kaajo' = la persona que cuida la entrada del pueblo.

12.- K'ala'an u paach le kaajo': k'aal = cerrar + a'an = terminación de participio pasado pasivo + u = u tercera persona + paach = atrás, espalda, alrededor + le.. o' = morfema discontinuo que funciona como lejano + kaaj = pueblo. Por lo consiguiente: k'ala'an u paach le kaajo' = está cerrado derredor del pueblo.

13.- In kíinsa'ale': In = primera persona singular + kíin = morir + -s indica causatividad + a'al participio pasivo presente + e' = locativo. En el contexto está utilizado como: Ba'ax kin k'áatik teche' x-ch'úup ken ts'o'okok in kiinsa'ale' lo que te pido mujer, cuando terminen de matarme...

14.- Kíisa'ako'ob: Kíin = morir + -s- = causatividad +a'a viene de a'al, vea pag. 13a + -k-vea No. 4 orden progresivo + o'oh marcador 3^a persona plural. En el contexto se refiere a que: los maten.

15.- Ki'iki' t'anta'al: ki'ili' = reduplicación de ki' = sabroso o dulce. + t'aan = raíz verbal = hablar + -t- = transitivo + a'al = participio, ver No. 13^b dentro del contexto indica súplica.

16.- Loob: indica lesión, es decir, causar mal. En el contexto está utilizado como: asesinar. Pero también puede significar lección debe del cuerpo.

17.- Máaskab: machete. Objeto bélico que utilizaron los mayas para la lucha.

18.- Muuk'o'ob: Muuk' = poder + o'ob arca de plural. En el contexto indica mayor número de personas, pero también indica aumentaron la fuerza. Ejemplo: leti' ka'aj ya'abchas u muuk'o'ob = Por eso aumentaron sus fuerzas.

19.- Paklan ba'ate'el: Paklan = acción reciproca + ba'ate'el, raíz = pelear. Empezar una lucha entre dos bandos. En este caso, serian mayas y ts'ules (blancos)..

20.- Púts'ulo'ob: Púuts.' = escapar, huir etc... + -ul marcador de intransitivo del efecto de la acción del verbo sobre el sujeto. + o'ob marcador de plural. En el contexto significa. Huida.

21.- Sargento m. (fr. sergent). Individuo de la clase de tropa, superior al cabo, que cuida baja las órdenes de los oficiales, del orden y disciplina de una compañía. De igual manera este grado militar persiste entre los mayas en esa área.

22.- Túun moliko'ob wíinik: Táan o Túun = aspecto progresivo = tercera persona + mool = recoger + -k- transitividad de presente (obj) + -o'ob = tercera persona de plural + wíinik = persona. Ejemplo: Túun moliko'ob wíinik. = están recogiendo personas.

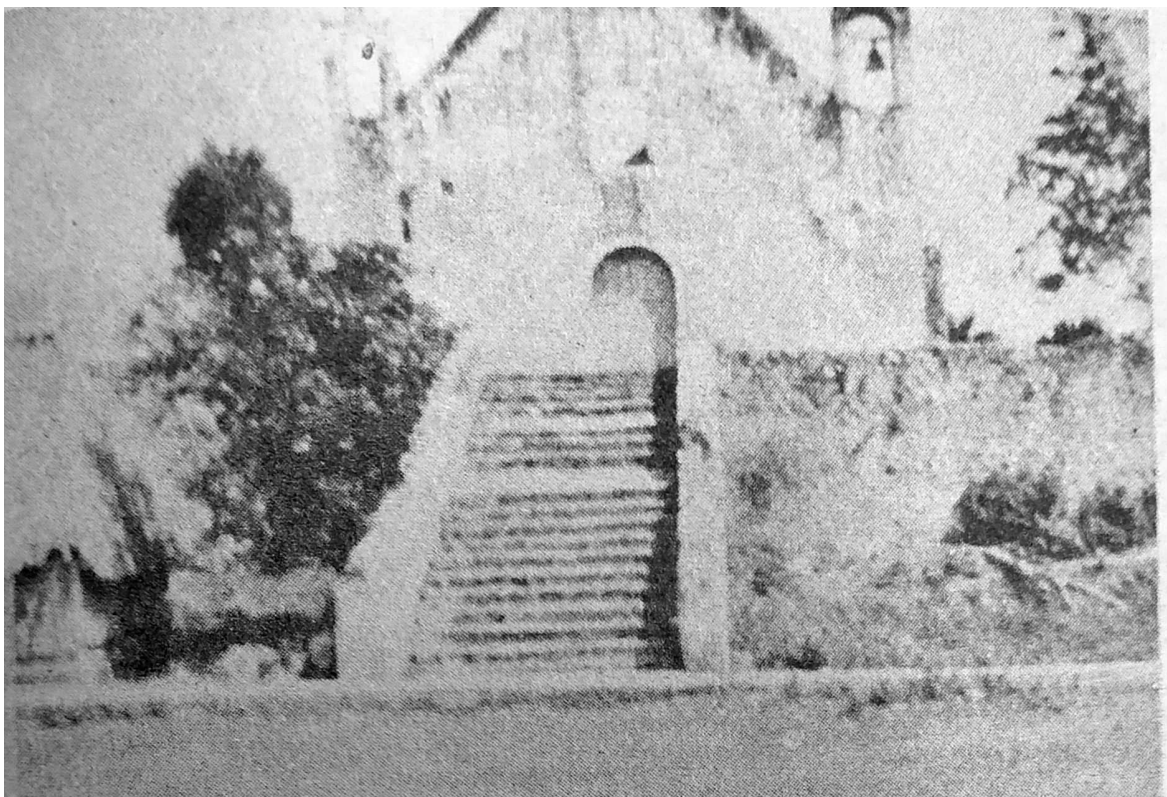
23.- Suup' = Cerco. Significa trinchera pero en otro contexto seria: cerco hecho con palos o madera que impide el paso tanto a personas como animales.

24.- Tu Wóolch'intuba'ob yóok' yooki'lob: t = aspecto + -u tercera persona + wóoj. = redondez hacer, circulo o giro + ch'iin tirar + -t- = transitivizador + -u tercera persona + ba reflexivo + o'ob tercera persona de plural + yóok = encima + -u tercera persona + yóok = pies + o'ob marcador de plural. En el Contexto indica: dar marcha atrás (retroceder girarse darse vuelta en redondo)

25.- Ts'áapo'ob: ts'áap = ordenar o poner encima de uno de otro + -o'ob= marcador de plural. En el contexto sería: atacar o encimarse. Sobre el enemigo.

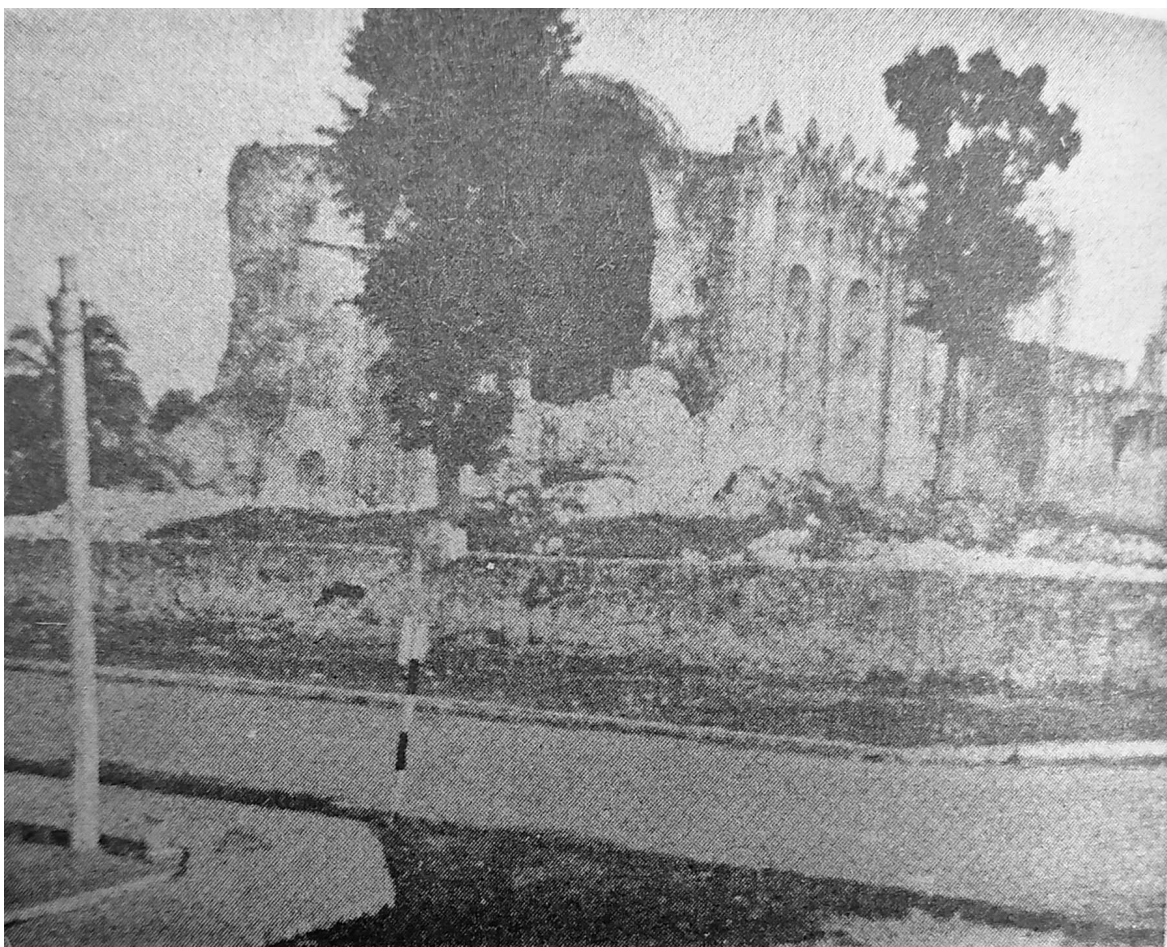
26.- Tsíimin: Danto caballo, animal que tuvo una figuración importante en el movimiento armado de 1847.

- 27.- Ts'oono'ob: ts'oon = fusil o escopeta + -o'ob marcador de plural.
- 28.- Ts'oono'obi'i': ts'oon = fusil o escopeta + -o'ob = marcador de plural + i'i' locativo. En el contexto significa: extrajeron escopetas allí.
- 29.- U nukuch poolil le ba'ate'elo': U = tercera persona posesivo + nuuk = grande + uch = magnificador + pool = cabeza + -il sufijo que indica parte del posesivo + le....o' = morfema discontinuo. Lo cual indica en el contexto: jefes o cabecillas de un movimiento o líderes de un cuerpo de batalla.
- 30.- U p'iis bey buka'aj .u che'il ta'ane': U = tercera persona + p'iis medida clasificador + bey bukaaj = marca de comparativo formado por bey = así como + bukaaj = cuanto + u = tercera persona posesivo + che' = palo o madera + -il = forma parte del posesivo, indica para tal cosa + ta'an = ceniza o cal + -e' = enfatizado. Medida que se usa para quemar la cal. Esa misma medida se usaba para formar una hoguera en donde eran arrojados los soldados muertos en el campo de batalla.
- 31.- Waach: Persona extraña entre los mayas o también significa: soldado.
32. — Wi'ij: hambre. El hambre se utilizó como táctica entre ambos bandos. Por ejemplo: se sitiaban a los pueblos y los habitantes perecían por la falta de víveres (el caso de Tihosuco que fue sitiado).
- 33.- (má) xiibo'oni': ma...i = morfema discontinuo que indica negación + xiib = masculino + o'on = primera persona plural. En el contexto indica: capacidad para vengarse. Literalmente: que no somos hombres, es decir, que nos falta capacidad para vengarnos.
- 34.- Yáakche'eta'alo'ob: yáakche' = pisar + t- = transitivizador + a'al = participio de presente + o'ob = marcador de plural en el contexto indica aplastar acabar, exterminar.

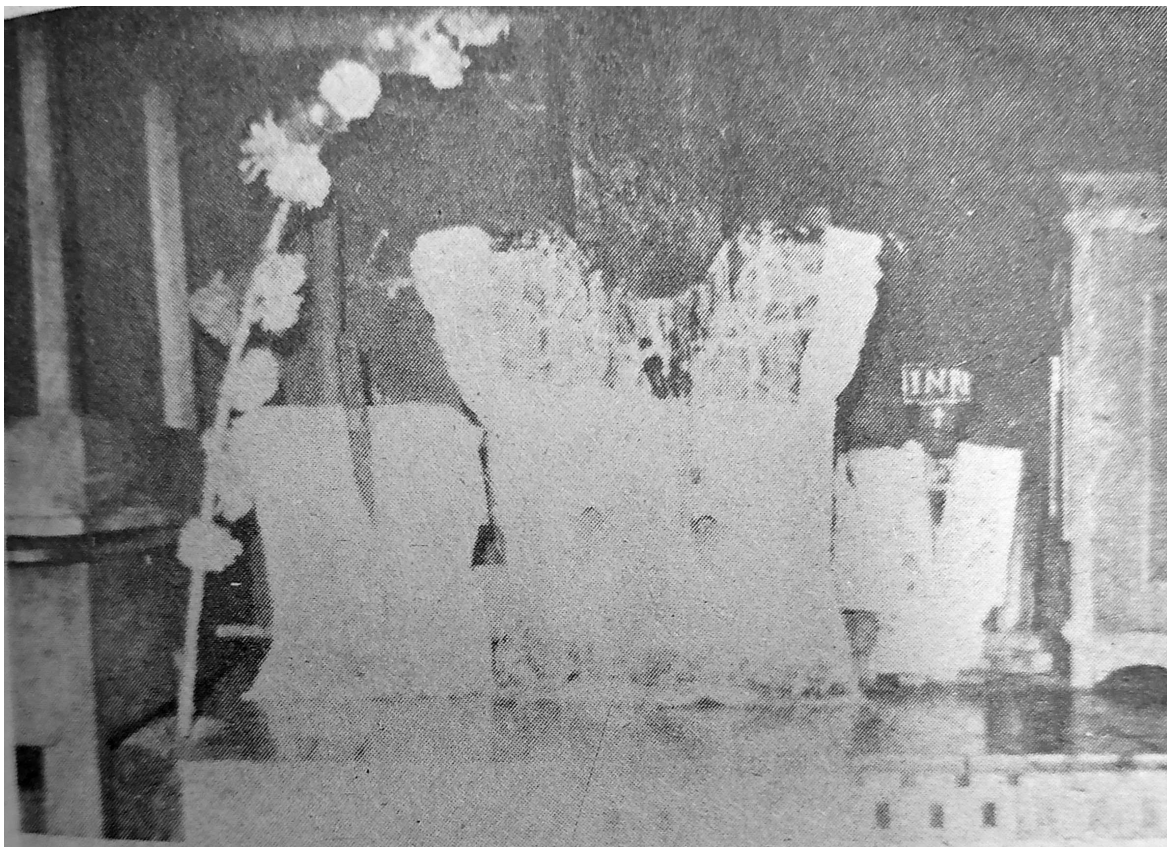

Le je'ela' u naajil u k'uuj le ts'uulo'ob yaan tu kaajil Tepicho', le tu'ux xíik le ba'ate'elo'. Tu k'iinil 30 ti' julio tu ja'abil 1847.

Yum Cecilio Chi' líik' yéetel u yéet ch'i'ibalo'ob.

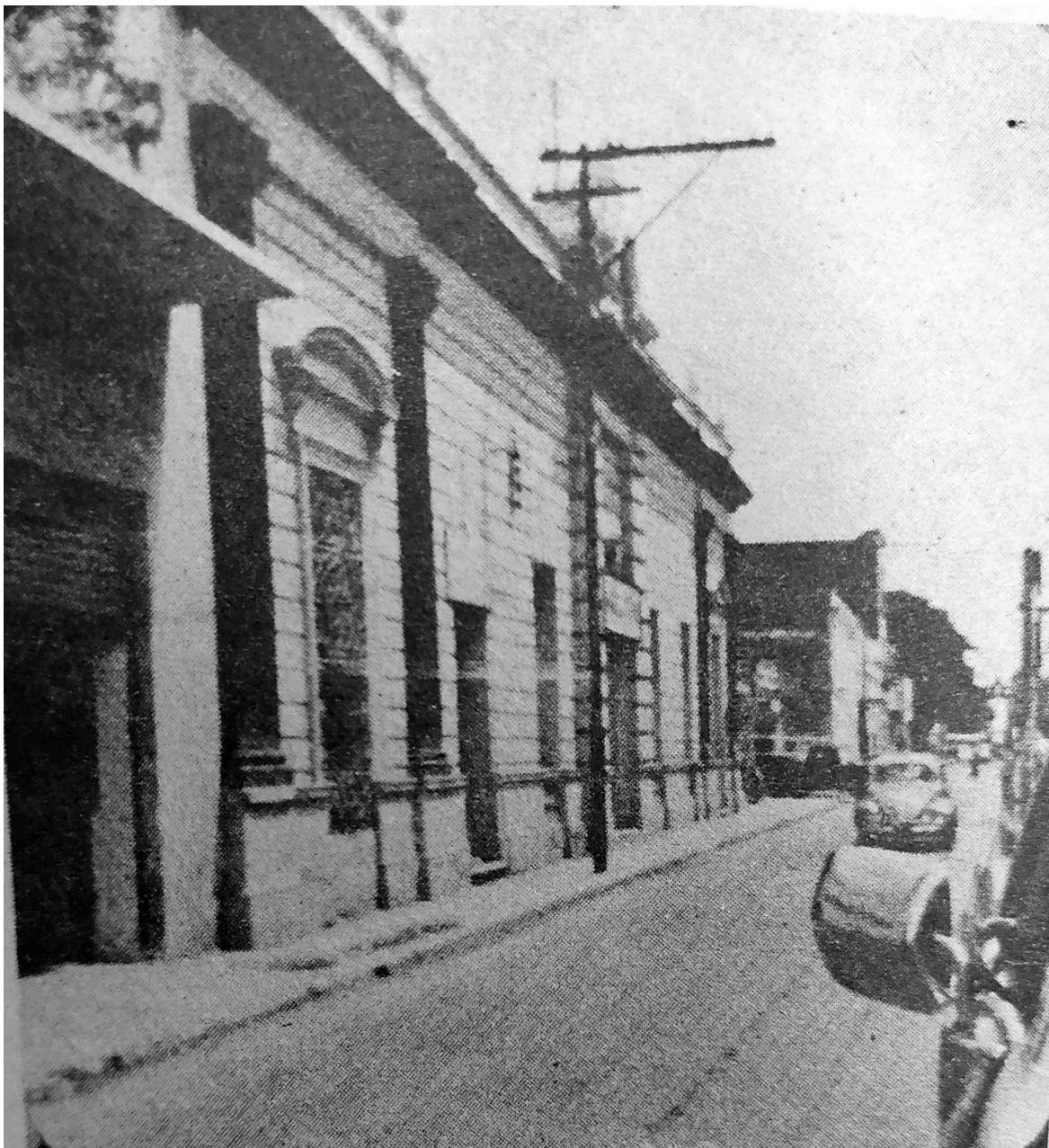
Le u naajil le k'uuja' tu kaajil X-Jo'o'tsúuk yaan ti'i k'a'al le ts'uulo'ob tumeen le nojoch máako'ob tu k'iinil táan u yúuchul le kínsajtáanbalilo'. Te'e' bin kímo'ob yéetel wi'ijili'.

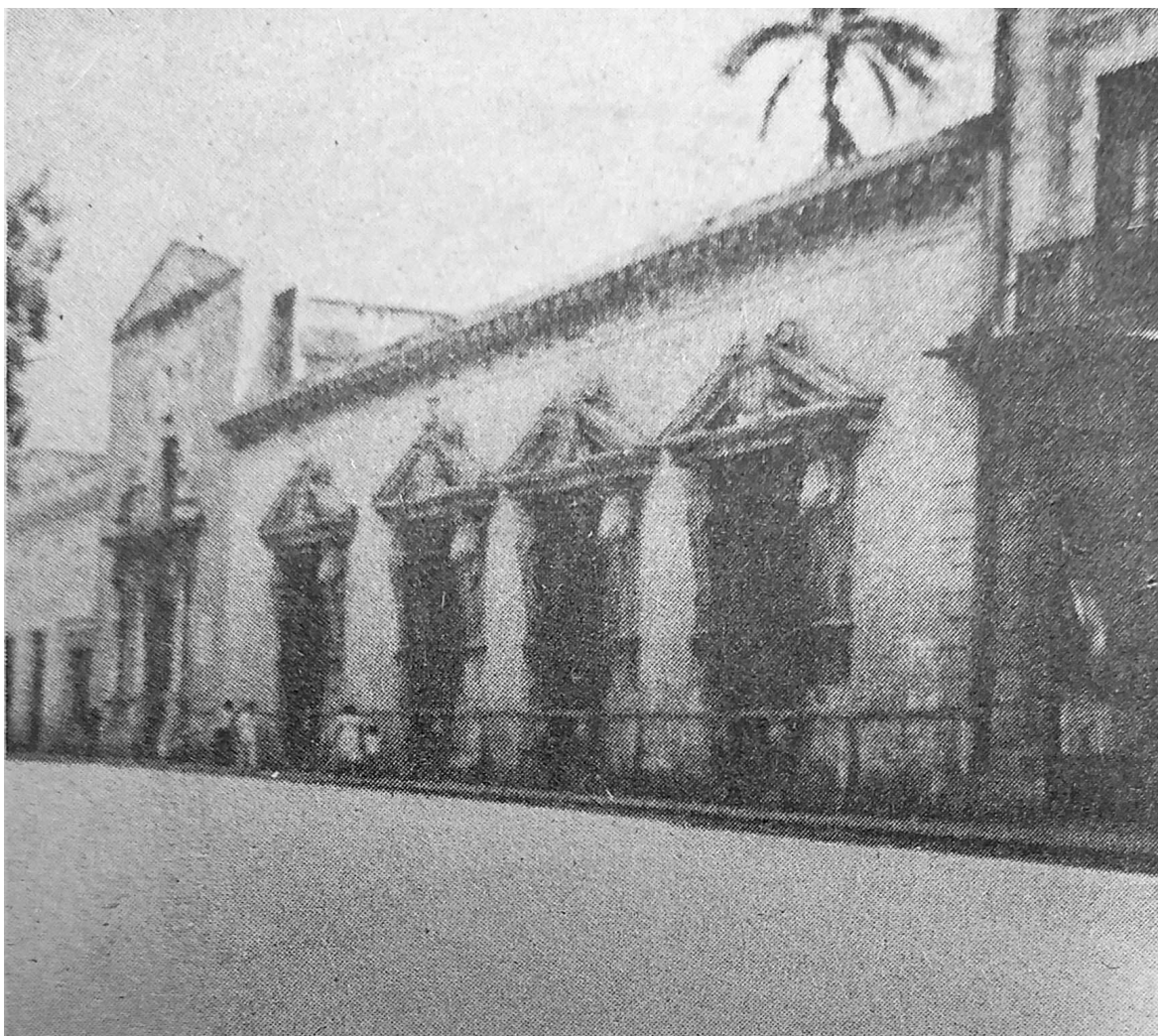
Le Ki'ichkelen yuumo'oba' tu kaajil Xo'oken ts'áano'ob. Bey xan le yan tu kaajil X-Ka'akáal Guardiao'. Tak tu wá'kilila' ku menta'al u chaanil tumeen le k-láak' maayao'obo'.

Le nuxi' pak'il naja' tu noj kaajil T-Jo' yaan. Ti'i' yaan ya'abkach ju'uno'ob úuchhentakí'. Ti' xan líik'sa'an u ju'unil le k'inak táan u paklan ts'íibo'ob tu k'iinil le táan u yúuchul le ba'ate'elo'.

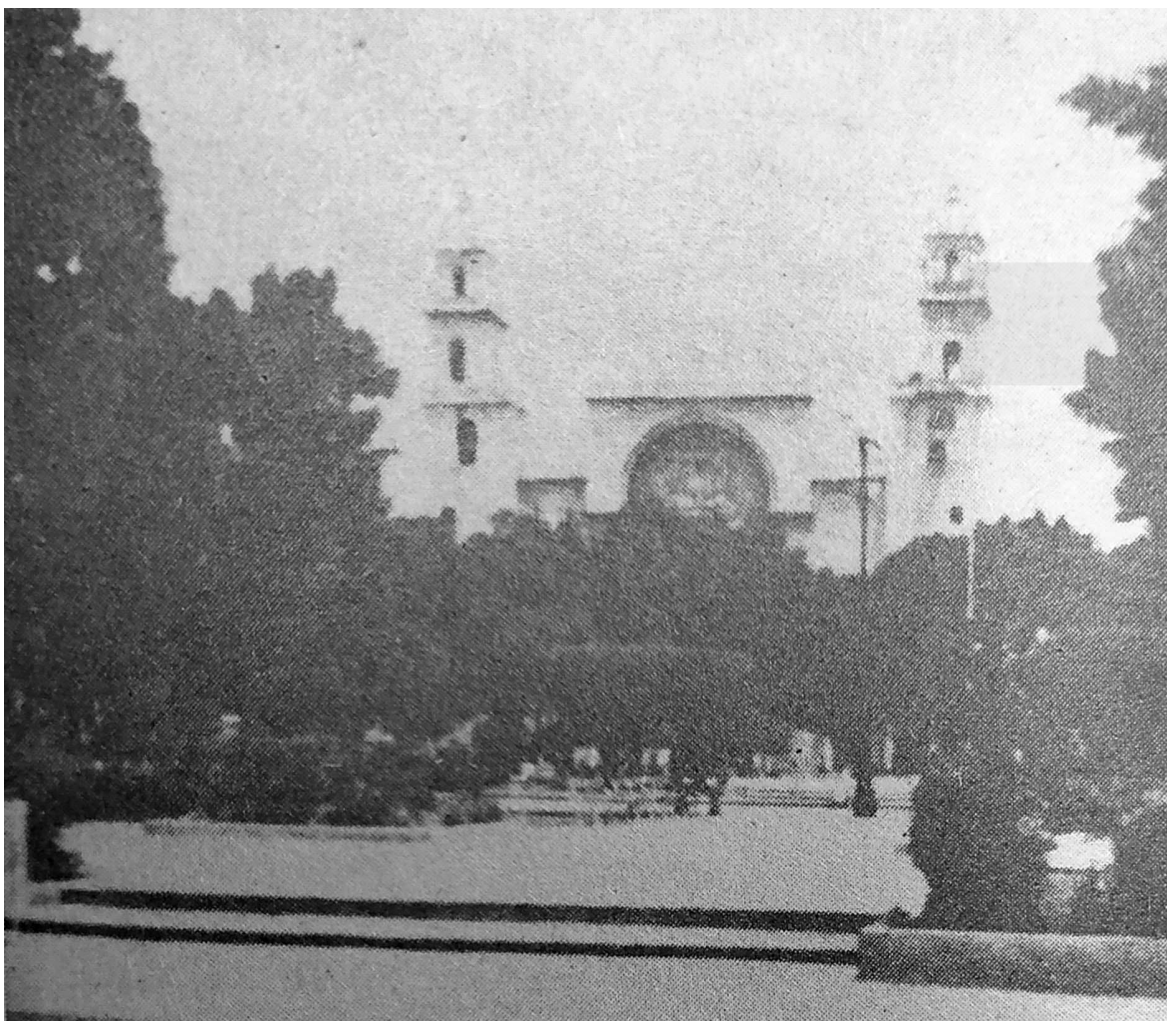

Bey xan ti' le nuxi' naja' ya'abkach ju'un xan lík'sa'ani'.

Le nuxi' naaja' u naajil le nuxi' k'aak'as ts'uul yáax k'uch waay ichil, maayáo'obo', leti' meent ya'abkach óolal ti' le k-láak'o'obo'.

Tu kaajil T-Jo' meenta'abi.

U naajil le u k'uj le ts'uulo'ob tu ya'alaj ka'aj meenta'ak tumeen le óotsil k-láak'o'obo'. Buka'aj u muuk' le óotsil k-chi'ibal maaya u pulmajo'ob tu yóok'olo'. Tu kaajil T-Jo' menta'an le u najil k'u' le sak wíinko'obo'.

CITAS

1. Laurette, Sejourne 1978. ops. cit. pag. 11
2. Wolf, Eric 1977. ops. cit. pag. 138
3. Rubio Mane, Ignacio. Cap. II 1965. ops. cit. pag. 184
4. Alberto Bartolomé, Miguel, Alicia Mabel Barbados 1977 ops. cit. pag. 32
5. Baqueiro Anduze O. 1973. ops.. cit. pag. 256
6. Entrevista con el Sr. Tránsjto Chan Kawich en la comunidad de Saban, Municipio de José Ma. Morelos, Estado de Quintana Roo. Enero de 1981. Ficha II 129
7. Rubio Mañé, Igiacio. Cap. II, 1957. ops. cit. pags. 153-154
- S. Entrevista con el Sr. Eduardo Ka'mal en la comunidad de Tijosuco, Municipio de Felipe Carrillo Puerto, Estado de Quintana Roo; Oriundo de Tek'ón, Yucatan. Abril 26 de 1981. Ficha No. 214
9. Entrevista con el señor Esteban Xóol, en la comunidad de X-Tepén, estado de Yucatan. Mayo de 1981. Ficha No. 761.
10. Entrevista con el señor Marcos Kupul en la comunidad de Sacalaca, Municipio de José Ma. Morelos, estado de Quintana Rco. Enero de 1981. No. de ficha 102
11. Entrevista con el señor Francisco Tuus Peña en la comuriidad de Felipe Carrillo puerto, estado de Quintana Roo, Oriundo de Tusik. Mayo de 1981. Ficha No. 691.
12. Entrevista con el señor Tirso Uk, en la coiiunidad de Peto, Yucatán (cabecera niunicipal). Enero de 1981. Ficha No 13
13. Entrevista cn el señor Juan Bautista Xóol Witsil en la comunidad de Chuun Juub, municipio de Felipe Carrillo Puerto, estado de Quintana Roo. Mayo de 1981. Ficha No. 506
14. Entrevista citada, señox Tirso Uk. Ficha No. 2
15. Gonzalo Navarro M. 1970. ops. cit. pag. 76
16. Entrevista citada, señor Edmundo Ka'aial. Ficha No. 221
17. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No 109
- 1S. Entrevista citada, señor Tirso Uk. Ficha No. 12
19. Entrevista citada, señor Tirso Uk. Ficha No. 14
20. Gonzalo Navarro M. 1970 ops. cit. pag. 77
21. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha b. 138
22. Navarro Gonz1ez Moisés 1979. ops. cit. pag. 76 (transcrjpción hecha por el autor)
23. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 139
24. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 140
25. Baqueiro Anduze, Oswaldo 1973. ops. cit. pag. 249

26. Baqueiro Anduze, Oswaldo 1973. ops. cit. pag. 248
27. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich Ibid (Fica No. 141)
28. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 142
29. Entrevista citada, señor tránsito Chan Kawich. Ficha No. 143-B
30. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich Ibid (Ficha No. 143-B)
31. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 144
32. Baqueiro Anduze, Oswaldo 1973. ops. cit. pag. 250
33. Baqueiro Anduze, Oswaldo 1973. ops. cit. pag. 251
34. Baqueiro Anduze, Oswaldo 1973. ops. cit. I (pag. 251)
35. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich Ibid (Ficha No. 144)
36. Baqueiro Anduze, Oswaldo. 1973. ops. cit. Ibid (pag. 250)
37. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 147
38. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ibid (Ficha No. 147)
39. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich, Ficha No. 149
40. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ibid (Ficha No. 149-B)
41. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ibid (Ficha No. 149-B)
42. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 151
43. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich Ibid (Ficha no. 151-B)
44. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 152-B
45. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ibid (Ficha No. 152-B)
46. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 153
47. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 154
48. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 155
49. Reed, Nelson. La guerra de castas. ops. cit. pag. 88
50. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 156
51. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 156-B
52. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 158
53. González Navarro, M. 1970. ops. cit. pags. 307-308
54. Gonzalez Navarro, M. 1970. ops. cit. Ibid (pag. 308)
55. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 161
56. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich Ibid (Ficha No.161)
57. Entrevista con el señor Leopoldo Ts'íib (Capitán Pool) en la comunidad de Felipe Carrillo Puerto, estado de Quintana Roo; 16 de Mayo de 1981. Ficha No. 493.

58. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 163
59. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 167
60. Entrevista con el señor Cristino Pech en la comunidad de Chun Ya', municipio de Felipe Carrillo Puerto, estado de Quintana Roo. Mayo de 1961. Ficha No. 663
61. Entrevista citada, señor Cristino Pech. Ibid (Ficha No. 663)
62. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 172
63. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 173
64. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ibid (Ficha No. 173)
65. Gonzalo Navarro M. 1970. ops. cit. pag. 311
66. Entrevista con el señor Santiago Keen en la comunidad de Chun Jujub, municipio de Felipe Carrillo Puerto, Estado de Quintana Roo. Mayo de 1981. ficha No. 611
67. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 177
68. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ibid (Ficha No. 177)
69. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ibid (Ficha No. 177)
70. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ibid (Ficha No. 177)
71. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 178
72. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ibid (Ficha No. 178)
73. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 180
74. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 181
75. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 182
76. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 183
77. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 184
78. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 185
79. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 186
80. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 187
81. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 188
82. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ibid (Ficha No. 188)
83. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 189
84. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ibid (Ficha No. 189)
85. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ibid (Ficha No. 189)
86. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ibid (Ficha No. 189)
87. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 190
88. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 191

89. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 199
90. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 194
91. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ibid (Ficha No. 194)
92. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ibid (Ficha No. 194)
93. Entrevista citada, señor Tírso Uk. Ficha No. 45
94. Entrevista citada, señor Tírso Uk. Ibid (Ficha No. 45)
95. Entrevista citada, señor Tírso Uk. Ibid (Ficha No. 45)
96. Ganzálo Novarro Moisés, 1970 ops cit. pajs. 134-136
97. Entrevista citada, señor Marcos Kupul. Ficha No. 63
98. Entrevista citada, señor Tírso Uk. Ficha No. 47
99. Entrevista citada, señor Marcos Kupul. Ibid (Ficha No. 63)
100. Entrevista citada, señor Tírso Uk. Ficha No. 47
101. Entrevista citada, señor Marcelino Kupul. Ficha No. 445
102. Entrevista citada, señor Marcelino Kupul. Ficha No. 440
103. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 126
104. Entrevista citada, señor Marcelino Kupul. Ficha No. 447
105. Entrevista citada, señor Leopoldo Ts'íib. Ficha No. 434
106. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 185
107. Entrevista citada, señor Santiago Ken. Ficha No. 651
108. Entrevista citada, señor Cristino Pech. Ficha No. 677
109. Entrevista citada, señor Cristino Pech. Ficha No. 663
110. Entrevista citada, señor Marcelino Kupul. Ficha No. 452
111. Entrevista citada, señor Cristino Pech. Ficha No. 665
112. Entrevista citada, señor Cristino Pech. Ibid (Ficha No. 665)
113. Entrevista citada, señor Santiago Ken. Ficha No. 660
114. Entrevista citada, señor Santiago Ken. Ficha No. 649
115. Entrevista citada, señor Marcelino Kupul. Ficha No. 449
116. Entrevista citada, señor Marcos Kupul. Ficha No. 98
117. Entrevista citada, señor Marcos Kupul. Ficha No. 77
118. Entrevista citada, señor Marcelino Kupul. Ficha No. 445
119. Entrevista citada, señor Marcelino Kupul. Ficha No. 461.
120. Entrevista citada, señor Magdaleno Cuxin. Ficha No. 371
121. Entrevista citada, señor Magdalèno Cuxin. Ficha No. 372

122. Entrevista citada, señor Magdaleno Cuxin. Ficha No. 368
123. Observaciones de trabajo de campo 23 de abril, 1981
124. Observaciones de trabajo de campo 23 de abril, 1981
125. Entrevista citada Magdaleno Cuxin Cauche. Ficha No. 373
126. Entrevista citada Magdaleno Cuxin. Ibid (Ficha No, 373)
127. Entrevista citada, señor Basilio Uj Castjlo. Ficha No. 573
128. Entrevista citada, señor Francisco Tun. Ficha No. 520
129. Entrevista citada, señor Marcos Kupul. Ficha No. 95
130. Observaciones de trabajo de campo 23 de abril de 1981
131. Observaciones de trabajo de campo 23 de abril de 1981
132. Entrevista citada, señor Marcos Kupul. Ficha No. 79
133. Entrevista citada, señor Marcelino Kupul. Ficha No. 4S1-452
134. Entrevista citada, señor Juan Ek'. Ficha No. 384
135. Entrevista citada, señor Marcos Kupul. Ibid (Ficha No. 79)
136. Entrevista citada, señor Marcos Kupul. Ibid (Ficha No. 79)
137. Entrevista citada, señor Marcelino Kupul. Ficha No. 422
138. Entrevista citada, señor Marcelino Kupul. Ficha No. 423
139. Entrevista citada, señor Marcelino Kupul. Ficha No. 423-424
140. Entrevista citada, señor Marcelino Kupul. Ficha No. 422
141. Entrévista citada, señor Marcelino Kupul. Ficha No. 427
142. Entrevista citada, señor Marcelino Kupul. Ficha No. 430
143. Entrevista citada, señor Marcelino Kupul. Ficha No. 422
144. Entrevista citada, señor Marcelino Kupul. Ibid (Ficha No. 429-430)
145. Entrevista citada, senor Marcelino Kupul. Ibid (Ficha No. 427)
146. Entrevista citada, señor Basilio Uj Castillo. Ficha No. 580
147. Entrevista citada, señor Tirso Uk. Ficha No. 37
148. Entrevista citada, señor Tirso Uk, Ibid (Ficha No. 37)
149. Entrevista citada, señor Marcos Kupul. Ficha No. 55
150. Hoy Carlos. 1971 Ibid ops. cit. pag. 68
151. Hoy Carlos. 1971 Ibid ops. cit. pag. 68
152. Hoy Carlos. 1971 Ibid ops. cit. pag. 69
153. Entrevista citada, señor Francisco Tun. Ficha No. 544
154. Hoy Carlos. 1971 ops. cit. pag. 100

155. Hoy Carlos. 1971 ops. cit. pag. 104

156. Entrevista citada, señor Marcelino Kupul. Ficha No. 454

157. Entrevista citada, señor Marcelino Kupu1. Ficha No, 455

Hoy, Carlos. 1971 ops. cit. pag. 105 también hace mención del dinero que le daban a Francisco May para persuadirlo quizás....Además del dinero, May perdió la confianza de los mayas.

En el capítulo “Bix Kuxilk le k-láak'o'ob ti' le k'iinilo'aba”, son observaciones del trabajo de campo, fechado el 19 de mayo de 1981.

BIBLIOGRAFIA

- 1.- Alberto Bartolomé, Miguel, Mabel Alicia. La resistencia Maya. Talleres del departamento de impresiones INAE-SEP, México, 1977. Colección científica Etnología..
- 2.- Baqueiro Anduze, Oswaldo. La ciudad heroica, historia de Valladolid. Talleres gráficos y editorial "Zamá" Mérida, Yucatán, agosto de 1973.
- 3.- Gonzalo Navarro, Moisés. Raza y tierra, la guerra de castas y el henequén, El colegio de México, segunda edición 1970.
- 4.- Hoy, Carlos; Historia de Quintana Roo, primera edición hecha y editado en agosto de 1971 por impresora México en Chetumal, Quintana Roo.
- 5.- Turner, John Kenneth, México bárbaro: ensayo sociopolítico, Talleres de B. Costa Amic, Editor, México D. F. 1974.
- 6.- Mañé Rubio, Ignacio cap. II, "La Conquista Española" (1) notas y acotaciones a la historia de Yucatán de Fr. Diego López Cogolludo, D.P.M, Editorial Academia Literaria, Colección de grandes crónicas Mexicanas, México, 1957, segunda parte.
- 7.- Reed, Nelson, La guerra de castas. Biblioteca Era, trad. de Félix Blanco, cuarta edición, México, 1981.
- 8.- Sejourne, Laurette. América Latina. Antiguas culturas precolombinas, colección Historia Universal siglo XXI, México, 1978,
- 9.- Villa Rojas, Alfonso, Los Elegidos de dios. Etnografía de los mayas de Quintana Roo. México, INI, s/f. 569 pp. ilustr. Serie de antropología social, colección INI, No. 56.
- 10.- Wolf, Eric. Pueblos y cultura de mesoamérica. Editorial Era, - México, 1977.

En la ciudad de México, a los 30 días del mes de agosto del año 1982, se terminó la impresión de esta obra, que consta de 2,000 ejemplares, bajo la dirección y supervisión de Joaquín Porrúa, S.A. de C.V. para INI y SEP.